

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

ІГОР КОЛЯДА

**СОЛОМІЯ
КРУШЕЛЬНИЦЬКА**

Харків
«Фоліо»
2019

УДК929:281.9

К 62

Серія «Знамениті українці» заснована в 2009 році

Художник-оформлювач

О. А. Гугалова-Мешкова

Коляда І.

Соломія Крушельницька / Ігор Коляда; худож.-оформлювач О. А. Гугалова-Мешкова. — Харків: Фоліо, 2019. —

К62 121 с. — (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-8838-3.

Соломія Крушельницька (1872—1952) — славетна українка, яка прославилася на весь світ завдяки своєму оперному співу, адже її сопрано справляло гіпнотичний ефект на слухачів. Народившись у селі Білявинці на Тернопільщині, вона вже за п'ять років після початку виступів домоглася загального визнання власного таланту і ще за життя отримала титул найвидатнішої співачки світу, звання вагнерівської примадонни ХХ століття». Співати на одній сцені з уродженкою маленького українського села вважали за велику честь імениті тогочасні виконавці. І хоча видатна українка володіла вісьмома мовами, багато подорожувала, але українські пісні завжди виконувала в оригіналі й ніколи не забувала про Батьківщину.

УДК 929:281.9

ISBN 978-966-03-5098-4

(Знамениті українці)

ISBN 978-966-03-8838-3

© І. А. Коляда, 2019

© О. А. Гугалова-Мешкова,
художнє оформлення, 2019

© Видавництво «Фоліо»,
марка серії, 2009

*Присвячую філологу, історику,
політологу, двічі доктору і двічі професору,
моєму науковому керівникові,
що слугував взірцем людяності,
порядності, моральності, професіоналізму, —
Ігореві Антоновичу Хижняку.*

«Моя національність усім відома: я її
ніколи не змінювала і ніколи й ніде не
зміню, хоч підлесливість та видавання
себе кимось іншим іноді приносить
користь».

Соломія Крушельницька

Розділ перший

«ФІАСКО, МАЕСТРО ПУЧЧІНІ!» НАЙПРЕКРАСНІША І НАЙЧАРІВНІША БАТТЕРФЛЯЙ

Цих двох митців об'єднавав один світ,
світ — музики і театру, якому вони
були віддані і який приніс їм славу.

Галина Тихобаєва

1904 рік. Джакомо Пуччині, видатний італійський композитор, улюбленець публіки і нації, перебуває на вершині слави. Написані ним опери — «Манон Леско», «Богема», «Тоска» — з великим успіхом ідуть у театрах Італії та інших країн Європи. Йому сорок один рік, він — зрілий митець у розквіті фізичних та інтелектуальних сил, сповнений творчої енергії.

Пошуки нового сюжету, як зазначає В. Врублевська, були для композитора дуже важливим і часто болісним періодом в його творчості.

Лондон. Прем'єра «Тоски». Він відвідує один із лондонських театрів. Йде вистава «Мадам Баттерфляй» — п'єса Давида Беласко. І хоча вона йшла англійською мовою і маестро не зрозумів жодного слова, Пуччині захопився нею. У його душі спалахує святий вогонь творчості. Імпресарію композитора та близький приятель Джуліо Рікорді у вересні 1901 року отримав дозвіл у Беласко на оперну переробку його п'єси. До написання лібрето приступили Луїджі Ілліка і Джакоза, запрошені композитором після вдалої співпраці над «Тоскою». Він працює над оперою з вересня 1901-го до грудня 1903 р., які були досить складними у його житті. Нічна автомобільна аварія. У машині — син і дружина. Для рідних усе обійшлося. А він отримує перелом стегна. Прикутий до ліжка, він

продовжував творити оперу з одержимістю закоханого, з упевненістю майстра. Він вважав, що створив оперу, яка має стати його найкращим твором: «Я писав її під впливом таких емоцій... Ніколи не мав задоволення від прослуховування власних творів, за винятком хіба що останнього акту «Богемі». Цю ж оперу слухаю завжди усю — з великою приємністю і зацікавленням. Я переконаний, що написав найбільш сучасну з моїх опер».

У першій редакції опера складалася з прологу, в котрім відбувалася церемонія шлюбу Баттерфляй з капітаном Пінкертоном, і однієї дії, де, власне, розкривалися перипетії драми. Такий варіант був дуже коротким і недостатнім для цілого вечірнього спектаклю. Думка про доповнення його твору якоюсь іншою оперою або балетом була для Пуччині неприпустимою. Отож він вирішує розширити оперу до трьох дій, з яких друга відбувалася в американському консульстві. Пізніше композитор об'єднав другу і третю дії, друга була поділена на два акти оркестровим інтермецо. Уже тоді, як зазначає Галина Тихобаєва, друзі говорили Пуччині, що друга дія перевантажена, і опера видається розтягнутою. Але композитор не звертав на це уваги. Він був зачарований маленькою японочкою, екзотичним тлом твору, можливістю створити щось нове, незвичайне. Адже Пуччині, як зазначали дослідники його творчості, був сильнішим у творенні драми настроїв, почуттів, ніж у ліпленні характерів. «У мене більше серця, ніж фантазії», — зізнавався він.

17 лютого 1904 року. Для прем'єри вибрано найпрестижніший театр Італії — міланський «La Scala». У ролі Баттерфляй композитор уявляв собі лише Розіну Сторкіо. І справді зовнішність співачки якнайкраще пасувала для цього образу: невисокого зросту, з м'якими рисами обличчя, дрібними рухами — вона чимось нагадувала японську гейшу. Пуччині чекав тріумфу. За кілька годин до початку вистави він написав до Сторкіо короткого, сповненого оптимізму листа: «Дорога Розіно, немає потреби у моїх побажаннях!

Ваше велике мистецтво настільки щире, вишукане і вражаюче, що публіка буде підкорена ним! І я надіюся з Вашою допомогою прийти до перемоги! Отже, до вечора, любя, із упевненістю у душі, з усією моєю прихильністю».

Але Розіна Сторкіо — перша виконавиця ролі Баттерфляй — у своїх спогадах підкреслює, що ще на початку спектаклю багатьох артистів гнітило передчуття катастрофи. «Пуччині наблизився до мене, — пригадує Розіна Сторкіо, — і сказав: «Дев'ята. Починаємо. Кампаніні вже спустився в оркестр». І цей день прем'єри став найприкрішим днем у житті композитора. «О пів на дев'яту ми усі вже були готові... Підходжу до завіси. Я неспокійна. Маю недобрі передчуття. Коли оркестр починає грати, ліву руку притискаю до серця. Правою тричі хрещуся. Пуччині відходить і непомітно робить те саме. Епізоди на початку першої дії відбуваються мляво, починають пригнічувати. Один із співаків, зайшовши за куліси, обурюється: «Що за публіка! Нічого не робить, тільки кашляє! Щоб їм...» Мій вихід. Співаю «Від моря до берега іде радісний повів весни...» З партеру відчуваю вороже мовчання. І раптом хтось крикнув: «Богема!» «Богема!»... Ми вже це чули». Починаються галас, протести... Під час перерви ніхто не приходив на сцену. Жоден товариш, жоден журналіст. Ворожість надто сильна, і усі її поділяють. Дивлюся на обличчя Пуччині — воно вкрите великими червоними плямами... Нервово палить цигарку за цигаркою, не звертаючи уваги на пожежників, які, розуміючи його стан, удають, що не помічають цього... Лише Тітто спокійний, холодний. Його сильні щелепи вперто стиснуті. Підходить до кожного, плескає по плечах, додаючи одваги: «Вже стартували. В другім акті мусить бути злам. Запевняю вас, що переможемо. Цього разу ми їх візьмемо».

Але це виявилось таким же неможливим, як зловити на льоту ластівку... Навпаки — в другім акті ніби луснули пута, і почалося лінчування опери. Ось Судзукі б'є в гонг і молиться, щоб повер-

нувся Пінкертон... Я впевнена, що він повернеться, що притисне до серця мале створіння, плід нашої любові. Вкладаю дитину спати. Коли виходжу, повів вітру надуває мені кімоно. Публіка шаленіє з утіхи. Хтось кричить: «Баттерфляй ще вагітна від Пінкертона!» Останню арію зустріли... протестами. Може, я сама вже не панувала над своїм голосом? І все-таки я впевнена, що неможливо співа-ти цю арію з більшою експресією. Мое самогубство, дитина із зав'язаними очима і його приготування не справляють враження. «Баттерфляй» закінчується серед галасу і свисту. Ніхто не виходить на авансцену, щоб зібрати оплески друзів, які тут були. Не чую більше жодного слова, на очі мені напливають сльози розпачу. Переконаюся, що битва програна, що затяті вороги Пуччині не відступляться, вони вирішили саботувати кожну сцену, кожен жест і рух і використають кожний дріб'язок, аби зробити капость. Раптом вибігає хлопець (Тоніо — син Пуччині), кидається йому на груди з плачем: «Ох! Тато, мій тато...» Серед моїх артистичних спогадів — численних чи радісних, оці — найбільш незабутні, коли всі ми відчули, як ніколи до того, як сильно ми любимо нашого великого Джакомо».

Глядачі обурено свистіли. Маестро почувався розчавленим. Він був такий шокований, розгублений, спантеличений... Казав: усе, на цьому його кар'єра закінчується, він не зможе написати жодної ноти. Багаторічні тріумфальні успіхи композитора, починаючи «Віллісами» і закінчуючи «Тоскою», були вмиль забуті. Критика така ж безжалісна, як і глядач. «Від автора «Манон», який витратив скількись часу над арабесками «Богемі» і квітчастими декламаціями «Тоски», час уже вимагати опери ширших горизонтів і глибшої проблематики... Джакомо Пуччині, користуючись довірою, якою його щедро обдарувала наша громадськість, не докладав зусиль у більш гідних спробах і пішов за смаками мас... Нічого не змінилося в його творчості. Той самий млявий сентименталізм, та ж пере-

вага інструментального колориту, та ж певність у пошуках поліфонічних комбінацій. Він пішов навіть далі: У «Мадам Баттерфляй» широко розсіяв найкращі ідеї, які почерпнув зі своїх попередніх опер, розраховуючи на те, що поверне для них і за їх допомогою давні успіхи...» (із часопису «Темпо»)

«То був жахливий вечір. Невдача глибоко вразила мене, адже була цілком несподіваною... Перед постановкою «Манон», «Богемі», «Тоски» я дуже хвилювався, і ці опери принесли мені успіх. А цим разом я почувався таким спокійним... Опера ця завжди зворушувала мене, коли я читав її біля фортепіано. В «La Scala» я бачив, як артисти і робітники сцени сердечно сприймали «Баттерфляй». Я бачив, що вони полюбили мою японочку так, як полюбив її я. А як же я її любив і як люблю! Коли писав музику, то бачив її перед собою — малу дівчинку, яка сидить на пагорбі, уся в чеканні...» — пригадував згодом композитор.

І ось страшений удар, тим більш жорстокий, що композитор, поглинутий любов'ю до образу ніжної японки, був абсолютно впевнений у перемозі.

Через кілька років, пригадуючи той фатальний вечір, він напише: «Поразка вразила мене дуже глибоко, бо була несподівана. Але я підставив буревію чоло з твердим почуттям бунту. Я дуже любив оте моє створіння, щоб повірити в об'єктивність судилища, яке його так скривдило... Того вечора у мене вирвався крик протесту...»

Наступного дня відчував себе скаліченим і невимовно розгубленим. Може, я не оплакував би так мою трирічну працю, але сумно було бачити розвіяним отой поетичний сон, який я пестив із такою любов'ю... Ранком газетярі бігали під моїми вікнами біля «Ла Скала», викрикуючи: «Фіаско, маестро Пуччині!» Протягом двох тижнів я не хотів виходити з дому. Було соромно».

«Опера не витримала проби... Джакомо Пуччині не зумів знайти відповідну форму ані відповідних вимірів і зловживає у ній тими

ефектами, які вже були добре відомі...» — писав в одній із тогочасних газет найприхильніший до опери міланський музичний критик і значний авторитет — Джованні Позза.

Дослідники називали багато причин: опера камерного плану, а публіка ждала баталій на сцені, великих хорових сцен, якийсь закручений сюжет.

А тут сюжет був дуже простий, життєвий, невигаданий. Це правдива історія про кохання японської гейші до американського капітана. Вони одружуються за японським звичаєм, він її полишає, вона тим часом народжує сина, а він одружується з американкою... І коли дізнався, що у нього є син, вирішив його забрати. Вона не витримала цього, дитину віддала, а сама наклала на себе руки. Отакий сюжет. Це справді камерна опера, там монологи, діалоги, арії, дуети.

І все-таки композитор вирішив довести, що він створив прекрасний твір. І вже через два дні після того страшного вечора береться за переробку опери. Свого лібретиста Луїджі Ілліку вже в лютому він повідомляє: «Дорогий Ілліко, гіркота і розчарування все ще пригнічують мене. Але це швидко мине. Усе міланське віроломство показало себе до решти... Якої помилки припустились! Досі не можу зрозуміти, як це сталося... Підлі свині, кретини без серця і почуттів...» І згодом: «Ось уже другий день я даю лад 2-му актові. Перший уже закінчено. І, безумовно, опера буде поставлена в Брешії наприкінці травня».

«І все-таки я задоволений своєю роботою і люблю її ще більше, — писав з Мілана до приятеля Антоніо Бертолоччі. — Клянуся Богом — ця опера — найбільш емоційна і щира з усіх, які я написав. Вона ще змусить проковтнути жовчну слину тих, хто її ганьбить сьогодні, адже Бог справедливий!»

Враховуючи поради і зауваження друзів, Пуччині зробив правки в партитурі опери. Їй 22 роки. Композитори, шанувальни-

ки її вже знають як блискучу співачку і талановиту акторку, бездоганну виконавицю партій Манон і Тоски у своїх операх. Соломію притягували натури небуденні, вольові, бунтівливі. Вона так любила вагнерівських героїнь — вони відповідали її характеру і темпераменту. Створені нею на сцені жіночі образи — повнокровні, неповторні. Її голос, драматизм, зовнішність — усе якнайкраще підходило для величних образів. І раптом — дивна, непередбачувана пропозиція. І від кого — від самого маестро Джакомо Пуччині! Зіграти Баттерфляй — такого маленького барвистого метелика... Зіграти покірну істоту, яка змирилася зі своєю долею, покинуту сентиментальну японочку... І не просто зіграти, співати в опері, що провалилася, зазнала краху, попри чудовий виконавський склад: Розіна Сторкіо, Джованні Дзонателло, Джузеппе де Лука, диригент Кампаніні...

Але Крушельницька докорінно змінила уявлення про цю роль. Сьогодні вже, напевно, ніхто точно не зможе сказати: це друзі Пуччині нашептали йому на вухо про українську співачку, чи її слава уже дійшла до нього. Адже вона перед тим з великим успіхом виступила у Відні в операх Р. Вагнера. Хоч як би там було, але дві унікальні особистості зустрілися. Вона погодилася не відразу. «Де ви бачили японку заввишки у мій зріст?» — запитувала вона у Пуччині. «Зате є східна тендітність», — відповідав композитор.

Необхідно було допомогти другові і, окрім усього, опера їй сподобалася. Образ маленької японки був місткий: від безмежної радості, щастя — до пекельних душевних мук і загибелі. Все це відтворювалося дивовижною музикою, де японські стильові елементи поєднувалися з типово італійським способом їх вираження.

Вона настільки серйозно поставилася до роботи над новою роллю (як зазначає Галина Тихобаєва), що майже три місяці (поки йшла підготовка до нової постановки) навіть після репетиції не

знімала одягу, який носила на сцені, аби глибше увійти в образ японської гейші Чіо-Чіо-сан.

28 травня 1904 року. Маленьке містечко Бреша, що недалеко від Мілана. Театр «Grande». Друга прем'єра оновленої опери «Мадам Баттерфляй». Поява Соломії Крушельницької в ролі Баттерфляй була така несподівана для меломанів, така невідповідна до уявлень про оперні ампула співачки, що в залі вмить запанувала тиша.

Тремтить від очікування Пуччіні, хвилюється Соломія, але вона сповнена рішучості вкласти усю себе у роль мадам Баттерфляй. «Численна публіка зійшлася до театру «Grande» на прем'єру опери «Мадам Баттерфляй». Тут був присутній весь цвіт культури Бреші, усе світське товариство. Чимало слухачів прибуло з Мілана. Всі у напруженому чеканні... Рівно о 9-й вечора за диригентським пультом з'являється маестро Клеофонте Кампаніні. Блискуча постановка спектаклю здається більш відповідною і співзвучною духові опери, ніж попередня в «La Scala». Зал оживає при звуках романсу Пінкертон, чудово проспіваного тенором Дзонателло. Слухачі викликають композитора. Після хорової партії — ще один виклик Пуччіні. Прекрасно звучить значно перероблений дует, і завіса опускається під гучні оплески і схвальні вигуки. Потім її знову піднімають, щоб повторити «на біс» фінал дуету «Чудова ніч». Публіка двічі викликає до рампи композитора твору, а також Кампаніні, Соломію Крушельницьку, яка бездоганно вела свою партію, Дзонателло і Піні Корсі.

Починається друга дія вистави. Цілковитий тріумф романсу Баттерфляй «Чуєш, ще прийде день жаданий». Слухачі вимагають повторити романс, і Крушельницька задовольняє це прохання... Повторюється «на біс» також сцена читання листа і дует Судзуки та Баттерфляй. Цю прекрасну дію завершує перша частина інтермецо, яку оркестр повторює...

Третя дія увінчала успіх перших двох. Нова «Мадам Баттерфляй» остаточно утверджує себе серед загального захоплення. По закінченні опери композитор і артисти, відповідаючи на палкі вітання, сім разів виходили вклонитися схвильованим слухачам. «Соломія Крушельницька, яка вразила усіх силою драматизму і блискучим акторським талантом, була справжньою тріумфаторкою вистави», — пише у своїй книжці «Повернення Баттерфляй в рідне гніздо Торре дель Ляго» відомий італійський музикознавець Рінальдо Кортопассі.

І ось довгоочікуваний тріумф. Українка врятувала «барвистого метелика» Пуччині. Успіх був більший, ніж можна було собі уявити. Крушельницька разом із композитором виходили на біс сімнадцять разів! Леонс Брана (один із рецензентів) написав статтю «Українка рятує Чіо-Чіо-сан». Інші автори газет також захоплено писали, що своїм успіхом опера завдячує прекрасній українській співачці, отож Пуччині має бути безмежно вдячний іноземній виконавиці. «Ми не помилилися, — писали газети, — вважаючи, що Соломія Крушельницька стане справжнім відкриттям для нашої публіки. І справді, вона зачарувала всіх глядачів своїм блискучим голосом, неперевершеним ефектом майстерного співу. В цій важкій партії вона показала себе гідною своєї великої слави».

За словами Рінальдо Кортопассі, «ця щедро наділена інтелектом, культурою і волею артистка прагнула не просто виконання ролі, а її розкриття, не персоніфікації, а формування драматичних і поетичних постатей своїм особливим винахідливо-гострим розумом, ...взявши за основу людяність, животрепетну і відверту, але водночас підконтрольну почуттю міри, безпомилковому інстинкту, завдяки чому кожний сценічно-музичний типаж ніс у собі відбиток досконалого стилю...»

«Соломія справді «відкрила» Баттерфляй, — писав Папасольї. — В її інтерпретації страждання маленької жінки виражали біль усіх

покривджених. У мелодійному плинному речитативі відлунням всесвітньої драми відгукнулася скорбота істоти, якій свавілля інших надало сили і величі».

Англійський дослідник Конрад Вільсон у своїй книзі про Дж. Пуччині (Conrad Wilson. Giacomo Puccini. London, 1997) так пише про співачку: «...Нова виконавиця головної ролі — це чудове українське сопрано Соломія Крушельницька, яка вже виступала як Манон у Кремоні, а пізніше стане сенсаційною Саломе під батугою Тосканіні в «Ла Скала»... Її присутність допомогла повернути фортуна опері Пуччині».

Сам Пуччині вважав «Баттерфляй» оперою настрою, наскрізь пронизаною «солодкою атмосферою болісного сну, який один лише здатний виявити справжні образи і почуття». «Як тільки марево розвіюється — чари зникають», — писав композитор.

Причина провалу першої вистави, вважав він, була у тому, що публіка і критика знищили цю атмосферу, а Крушельницька зуміла її відновити. За словами Кортюпассі, співачка володіла тією таємничою субстанцією, що «розливається рікою і несе в собі присмак безсмертної слави».

Справедливість перемоги у Брешії підтвердили і виступи Соломії Крушельницької в опері «Мадам Баттерфляй» в Генуї у листопаді 1904 р.: «Мила виконавиця головної ролі Соломія Крушельницька викликала справжнє захоплення. Співачка має яскравий, чистий і дзвінкий голос. У цьому спектаклі вона була абсолютною володаркою сцени. Ноти плавні, повнозвучні, особливо у високих регістрах, сценічна поведінка вмотивована і переконлива. Її виступ у цілому відзначається високою майстерністю. А якщо до цього додати той запал і ентузіазм, з яким Крушельницька виконує свою роль, то вона є найідеальнішою виконавицею партії Баттерфляй. Пуччині повинен щиро визнати, що в особі Крушельницької він має прекрасного співавтора, який допомагає

йому у створенні ніжного образу героїні опери...» («Il Corriere», листопад, 1904 р.).

Після другого народження Баттерфляй у цій ролі Соломія Крушельницька виступала в усіх найкращих театрах Італії, Португалії, Аргентини, Єгипту. Роль Баттерфляй у найбільших театрах світу вона виконала сто разів. І всюди — з незмінним успіхом. Ієнуезька преса, зокрема, писала: «Ідеальному образу Чіо-Чіо-сан вона надає такої захоплюючої привабливості, вкладає стільки життєвої переконливості у всі прояви радості, кохання і страждання ніжної японської дівчини, що можна сміливо сказати: протягом трьох дій опери артистка живе життям героїні. Стримані, але переконливі жести, виразна міміка становлять єдине ціле із співом, в якому палкі почуття кохання змінюються розпачем. Майстерність у передачі зміни почуттів робить її гру надзвичайно привабливою і незабутньою».

Часом до її турне приєднався і композитор. Годі й уявити, зазначає В. Врублевська, який ентузіазм у залі викликала ця пара — високий вродливий мужчина і струнка прегарна жінка з величезними зеленкуватими очима.

Широкий розголос мали виступи нашої співачки у Лісабоні. Часопис «Diario Illustrado» 20 лютого 1909 р. писав: «Не хехтуючи навіть найменшими деталями, Крушельницька зберігає від початку і до кінця опери таку щирість, такі прекрасні рухи, а тим самим і таку правдивість, що її гру можна порівняти з грою найкращих акторів».

Уругвайська газета «El Dia Montevideo» у 1910 році відзначала, що Крушельницька співає партію Баттерфляй «з витонченою майстерністю, прекрасним насиченим голосом... Вона є винятковою виконавицею цієї партії з прекрасним відчуттям міри і геніальним входженням у роль».

У своїх спогадах «Незабутнє» Джорджо Папасольї пише: «Після соті вистави Соломія сказала Пуччині, якому повернула радість

успіху і віру в своє мистецтво: «Сто вечорів Баттерфляй... тепер — баста!» І віддала йому свою, вже освячену славою, партитуру... Соломія мала право це зробити зі спокійним сумління, адже у той час увесь світ остаточно визнав шедевр Пуччині».

«Мадам Баттерфляй» впевнено завоювала Європу, згодом — Латинську і Північну Америку та Японію. У 1967 році в Японії відбувся перший міжнародний конкурс на краще виконання партії Баттерфляй. Його переможницею стала Марія Бієшу. У 1976 році, зазначає Г. Тихобаєва, на цьому конкурсі найвищу нагороду здобула українська співачка Гізелла Ципола. Завдяки провідним співакам різних часів і народів понад століття твір Пуччині з тріумфом звучав на оперних сценах світу. З цією оперою пов'язані імена зірок першої величини на небосхилі оперного мистецтва: Амеліти Галлі-Курчі, Ренати Тебальді, Тоті дель Монте, Клари Феррар, а також Маріо Ланца, Альфреда Піккавера, Лучано Паваротті та інших.

Безпрецедентний успіх С. Крушельницької ще й нині викликає щирий подив і захоплення фахівців. Над цим феноменом замислюються дослідники історії італійського театру Дж. Гуалерці та Дж. Рампоне у статті «Повернення з минулого» (Турін, 2000): «Чіо-Чіо-сан в інтерпретації Соломії Крушельницької була подана на високому інтелектуальному рівні, але при безпосередності і сценічній правдивості образу героїні, сутність і глибина якого могли, без сумніву, задовольнити вимоги найвитонченішого смаку. «Орієнталізм» Баттерфляй надав співачці чудову можливість продемонструвати свій витончений артистизм».

«С. Крушельницька — це одна з тих, кого не можна наслідувати; щоб зробити те, що вона робить на оперній сцені, треба мати її незвичайні природні здібності, зміцнені сильною любов'ю, яку вона має до мистецтва, а ще — знаннями, культурою і тим тонким відчуттям, яке дає їй можливість ототожнюватися з героїнею, яку грає. Можливо, колись інші Баттерфляй з'являться з часом на наших

сценах, — пророчо писав музичний критик в одній із генуезьких газет, якому на початку двадцятого століття випало щастя бачити нашу артистку в цій ролі, — але, як неможливо відокремити «Отелло» від Франческо Таманьо, «Манон» Массне від подружжя Гараллі, «Травіату» від Джемми Беллінчоні, «Богему» Пуччині від Джузеппе Борґатті, — так кожного разу, коли нам випаде почути «Мадам Баттерфляй» нових співачок, перед очима відразу виникатиме незабутня постать Крушельницької, а всі інші здаватимуться лише її блідою тінню».

Того вечора, повернувшись додому, зворушений і вдячний маестро підписав і надіслав Соломії свій портрет: «Найпрекрасніший і найчарівніший Баттерфляй. Джакомо Пуччині. Торре дель Ляго. 1904».

Розділ другий

ЖІНКА З МАНЕРАМИ КОРОЛЕВИ. ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА

С. Крушельницька — це таке складне явище, що люди навіть не розуміють, що їх найбільше вражає, коли вони її слухають чи на неї дивляться.

*Американський
музикознавець Дюваль*

С. Крушельницька була тією, про яку говорять: «Видатна актриса!»

Ґвідо Маротті

Це була унікальна особистість, яку всім хотілося пізнавати. З різних аспектів. І це була дивовижна жінка з величезним почуттям гумору та смаку. Надзвичайно сильна внутрішньо і спроможна дати силу іншим. А головне — смілива і рішуча. Відкрита до науки і до праці. Бо, як казала сама, навіть коли людина жила би тисячу років, то завжди мала б чим зайнятися і чому навчатись.

Галина Тихобаєва

Соломія Крушельницька зробила свою блискучу кар'єру та здобула світової слави у час розквіту оперного виконавства — з одного боку, і пошуків та експериментів у музично-театральному мистецтві — з іншого; у період відмирання старої мелодрами з її ідеаль-

ними героями та почуттями і прихід «молодої школи», на спектаклях якої «персонажі лялися, проклинали одне одного і билися в шинку».

Це був час культу Вагнера та скандальних інтерпретацій Ріхарда Штрауса. Артист, щоб вистояти в пору такої «завірюхи» стилів і напрямів, знайти себе у калейдоскопічній мозаїці експериментів, повинен був мати унікальні професійні здібності, стійкі переконання та широкий світогляд, велику силу волі, неабияку працездатність, творчу інтуїцію і врівноважену психіку.

Видатний італійський музикознавець Рінальдо Кортопассі визначив Соломії високе місце поруч із мужчинами, котрі в той час панували на оперній сцені — Карузо, Шаляпіним, Тітто Руфо, Баттістіні. При цьому він зазначив: «Однак у порівнянні зі своїми ушлявленими колегами вона виявилася набагато вищою як особистість. Інколи загадковіша, ...майже завжди складніша та більш цілісна — троїста і єдина особистість актриси-співачки-музиканта».

Хоча за життя співачки музикознавці не створили її повного творчого портрета, критичні матеріали, що збереглися, дають змогу дослідити причини незвичайного успіху артистки, знайти і пояснити чинники та складові цього своєрідного феномена. І серед них — головний — драматичний талант Крушельницької, завдяки якому вона створила на сцені неперевершені образи.

Соломія Крушельницька належала до рідкісного типу оперних співачок, що практично не мали визначеного амплуа і однаково впевнено почувались у будь-якому репертуарі. Співачка, як зазначає І. Комаревич, була наділена рідкісною гармонійністю поєднань: інтелект — емоції, сильно-вольові, душевно-вразливі риси. Природна і багатогранна взаємодія цих полюсів найяскравіше виразилась у манері її виконання. Це й пояснює надзвичайний діапазон оперних ролей і камерного репертуару співачки. Тут героїка й лірика, епос і драма, історія й сучасність При романтичній спрямованості — класична строгість мислення, — стриманість і благородство почуття.

При класично-романтичному репертуарі були ролі в модерних операх. Її колосальний репертуар вражає: 63 партії з 61 опери! А ще — сольні твори кантатно-ораторіального жанру, обробки народних пісень...

У спілкуванні з оточенням їй були притаманні розвинене аналітичне сприйняття навколишнього світу, критичність і проникливість мислення, незалежність у міркуваннях... Фундаментальною рисою її характеру, що найбільше вплинула на її формування як артистки, була цілеспрямованість, чітке і ясне уявлення про те, чого вона прагне і у який спосіб цього досягати.

В історії світової культури можемо знайти не так багато прикладів, коли б зовсім молода особа з такою внутрішньою переконаністю, твердістю і осмисленим підходом прямувала би до своєї мети — всупереч усім перешкодам несприятливих зовнішніх обставин. Адже думка про «кар'єру оперної артистки для дочки греко-католицького священника кінця ХІХ століття» у свідомості представників тогочасного галицького суспільства сприймалася як виключно абсурдна. Соломія Крушельницька, поза сумнівом, усвідомлювала всі можливі наслідки свого кроку і всі жертви, на які їй доведеться задля цього піти. І тим не менше — ніщо не похитнуло її намірів вийти на велику сцену. «Здобути, — або дома не бути» — такий девіз обрала собі Соломія. Вона була тією особистістю, у якої потреба у творчому мистецькому самовираженні була настільки сильною, що вона подолає будь-які перешкоди, навіть ті, що вимагали надзусиль.

У творчості її вирізняла самопосвята та самоорганізація. «Коли публіку обманиш раз чи два — вона вже більше ніколи тобі не повірить», — зауважила якось Соломія з приводу непідготовленого виступу одного талановитого артиста.

До кожної ролі Крушельницька готувалася дуже старанно. Щоб розучити партію, їй досить було переглянути ноти, які вона читала з листа, як хтось інший читає друкований текст. Напам'ять партію вивчала за 2-3 дні. Та це було тільки початком роботи над

роллю. Головне — осмислити образ, як-то кажуть, «вспівати» його, а для цього потрібно було більше часу. У день перед виступом Крушельницька майже ні з ким не розмовляла, не приймала гостей. Вона вся входила в роль, жила з нею. Кажуть, Крушельницька запозичила психоаналітичний підхід до ролі від знаменитої акторки того часу Елеонори Дузе. Перед виступом із самого ранку вона входила в образ своєї героїні, постійно твердила: «Я — Тоска...», «Я — Аїда...», «Я — Саломея...»

Крушельницька з незмінним блиском залучає, окрім чудових вокальних даних, тонку інтуїцію і глибоке проникнення у зміст творів; хвилюючу чуттєвість, підкріплену шляхетністю стилю; безпомилкове розуміння смаків публіки, однак вона не пропонує нічого такого, що не відповідало б притаманному їй стилю виконання. Співачка причаровує слухачів магічною силою впливу, натхненним обличчям, на якому відбиваються водночас ніжні співзвуччя і потаємні порухи її душі.

На сцені Крушельницька вміла прикувати до себе увагу одним штрихом чи жестом, у який могла вкласти весь спектр почуттів — від гордості до знесилля.

Критики навперербій шкодували, що вона не може перейти до драми і стати найідеальнішою у світі Джульеттою чи Дездемоною. Співачці ж для реалізації свого дару цілком вистачало опери. Їй вдавалося все. Закличні «Гой-йо-то-го! Гей-йо-га!» її Брунгільди змушували трепетати найприскіпливіших шанувальників Ваґнера. У «Тристані та Ізольді» вона, як ніхто інший, розкривала муки жінки, що розривалась між коханням та обов'язком.

А на прем'єрі 1906-го у «Ла Скала» опери «Саломея» Ріхарда Штрауса Крушельницька сама виконала «жахливий і непристойний» «Танець семи серпанків», не скориставшись можливістю заміни професійною танцівницею і довівши цим, що не тільки спів — усе її єство гідне голови Іоанна.

Польські критики, які в музичному театрі зазвичай обстоювали позиції драматичної майстерності, віддали всі лаври українській співачці: «Враження від гарного, дзвінкого і приємного голосу підсилюється на сцені витонченою манерою співу, досконалою артистичною грою, шляхетною поставою, сценічною зовнішністю і якоюсь особливою принадністю. Але вище цих якостей стоїть те, що співачка надзвичайно правдиво входить у настрій виконуваної ролі. Ця артистка завжди живе на сцені справжнім почуттям, і немає хвилини, коли б вона була байдужою», — писала «Gazeta Lwowska».

«Вона приголомшує почуття слухачів, не вдаючись до заялжених ефектів театрального та співацького мистецтва. В кожному її слові відчувається не лише професійна співачка, а й досконала артистка, що завдяки природженому талантові й досвіду, набутому наполегливим навчанням, вміє з однаковою легкістю бути якогось вечора Галькою — дівчиною з простолюду, а назавтра — графінею, великосвітською дамою, що стримує себе у хвилину відчаю» («Kurier Warszawski»).

«Tygodnik Polski» писав після перших виступів Крушельницької на варшавській сцені: «Такий голос, виразна вимова і висока музикальність — це великі достоїнства, що можуть бути всім для співачки. Але Крушельницька, крім цього, має ще дуже важливі сценічні переваги: вона не женеться за голосовими ефектами, а весь свій художній інтелект за допомогою засобів вокальної майстерності і динаміки співу гармонійно переливає у глибоко відчутий нею образ героїні. Це робить її ідеальною співачкою, бо вона однаково прекрасно і співає, і грає».

Драматичний талант співачки відзначали також музикознавці. Зокрема, Міхал Бернацький у статті з промовистою назвою «Цінний здобуток нашої сцени» писав: «Опера «Сільська честь» засвідчила незвичайне драматичне обдарування артистки. Сантуцца Крушельницької була така правдива... Кожен її рух, погляд і вираз обличчя настільки психологічно вмотивовані. Весь твір був зрозумілий і

відтворений артисткою так своєрідно, що ми без вагань назвемо створений нею образ ідеальним, тим більше, що спів був на такому ж високому рівні, як і прекрасна драматична гра».

Кореспондент «Kurieru Porannego» висновує: «Акторський хист співачки дозволяє їй в кожній виставі так перевтілюватися у театральних героїв, що важко було б сказати, яка з партій їй найкраще вдається».

Один із найвизначніших літературних та мистецьких критиків, що й дотепер залишається незаперечним авторитетом в історії польського театру, — Антоні Сигетинський, який «боровся із шаблоном дешевих похвал, загальної фразеології, дилетантизмом і пустослів'ям, що процвітали на шпальтах музичних звітів більшості газет і часописів, який невтомно переслідував нещирість, брехню і самохвальство у мистецтві», полишив нам таку оцінку акторського таланту С. Крушельницької в опері «Галька» (С. Монюшка): «Передовсім без слів на сцені немає думки, без думки немає поезії, без поезії немає Гальки... Від часу Моджеєвської варшавська публіка не бачила актриси, яка змогла б так, як Крушельницька, виповнити собою сцену. При цьому вона вміє приковувати до себе увагу глядачів тим, що зосереджує втілення почуттів на якомусь одному штрихові, жесті або погляді: то радісному, то гнівному, то божевільному... або на якомусь одному рухові тіла — то зухвалому, то знесиленому, то гордому, то покірному. Якщо ж говорити про гру, про цілеспрямовану узгодженість рухів і жестів з виразом обличчя, то нині на варшавській сцені немає актриси, яка б зуміла грати так, як грає Крушельницька в «Гальці»... Вона так нервово здригається всім тілом, коли в костелі раптом пролунали звуки урочистої молитви, а потім, отямившись від зомління, підводиться із землі так поволі, як рослина, і нарешті, під впливом спогадів про дитячко, ...вона раптово перетворюється на трагічну постать Медеї, яка з тліючою головешкою в руці рвучко кидається до костелу, щоб цієї ж миті, повільно відступаючи, майже закам'яніти, немовби

ій в груди вдарила хвиля молитви... І все це — в міру, все це шляхетно, але виразно... При цьому не варто відділяти на оперній сцені майстерність акторської гри від майстерності співу, які мають бути у повній гармонії... Це мистецтво іншого ґатунку, але Крушельницька володіє і цим талантом».

Російський театрознавець Михайло Іванов писав: «В її виконанні партії героїні Верді помітні відхилення від манери, з якою її співає більшість артисток — відхилення ці переважно слухні, вони свідчать не тільки про розум співачки, але і про її смак. Крім того, Крушельницька дбає про сценічний бік — вона грає майже кожну фразу. Не сприйміть це за обмовку: Крушельницька справді не полишає в Аїді жодної вокальної фрази без відповідного перекладу на мову жестів і пластики».

Італійські музикознавці та критики у своїх численних рецензіях на виступи Соломії Крушельницької надали їй титул «оперної Дузе», порівнявши її до найвидатнішої драматичної актриси Італії. З цього приводу Р. Кортопассі писав: «Той, хто якось назвав Крушельницьку оперною Дузе, відчув істину, яка, однак, потребує поглиблення — тим легше буде її з'ясувати, щоб довести очевидне усім тим, кому не доводилося чути магічної Елеонори чи мужньої Саломеї. ...Лише професійна і впливова критика, передусім та, що з моральної поваги до себе має право на таке почесне визнання, лише така критика... може створити великий диптих сучасного драматичного і оперного театрів і повернути вагу справжнім цінностям, викресливши з почесного списку чимало непроханих гостей, що користувалися незаслуженою славою... Але Соломія Крушельницька не зійде зі свого високого трону. А якщо ж і зійде, то лише для того, щоб посісти ще вище місце в історії музичної культури наших днів».

Музичний критик П. К. Даріо в рецензії на виставу, поміщеній у часописі «Il Pungolo», захоплювався акторським талантом співачки: «Синьйорина Крушельницька являє нам постать прекрасної артист-

ки, емоційної, добре обізнаної із законами сцени, на яку вона несе свій рідкісний мистецький смак у розкритті характерів героїв і заперечення засушеної гри... Завжди зібрана, свідомо своєї відповідальності виконавиці, Крушельницька демонструє нам високе акторське вміння, елегантність поз і рухів, що не часто побачиш в оперному театрі. Вчора слухачам припала до смаку виконавська манера чарівної української актриси, адже синьйорина Крушельницька обдаровує нас також і своєю красою, цією позапрограмовою розкішшю».

Оглядач журналу «Il Mattino» писав: «Здібна артистка викликає у слухачів подвійне враження: вони зустрічають одноставними бурхливими оплесками арії, де розливаються і буяють почуття, хоча сама Крушельницька і не полюбляє відтворювати несамовиті поривання. Окрім того, талановита гра артистки змушує публіку стежити за нею з неослабною увагою протягом усєї вистави...»

Інший критик стверджував, що для Крушельницької характерний інтелектуальний тип сценічної гри: «В манері її виконання немає жодного руху, що не підкреслював би зміст партії, жодного кроку, що не відповідав би характерові дії. Ця гра завжди підпорядкована вдало знайденому почуттю міри, вона ефектна в кульмінаційних моментах, раціональна і продумана в німих сценах».

Цікавої думки дотримувався часопис «Il Teatro», який вважав основною причиною успіху артистки її емоційне перевтілення в образ Аїди: «Огніста хвиля африканської крові переможно впливається в пульсуючі артерії цієї слов'янки, яка пройнялася високою і чарівною поезією зелених лісів, де ростуть дивовижні квіти, пурхають незліченні птахи і лунає рикання левів... І в цьому піднесенні нової душі над м'якою північною душею їй вдалося здобути тріумф — цілковитий, безмежний, блискучий».

Італійський критик Родольфо Челетті пов'язує незвичайний драматичний талант Крушельницької з її слов'янським темпераментом. Отож, на його думку, найкращі образи, які створила ар-

тистка на оперній сцені — це образи жінок: Аїда, Баттерфляй, Саломея. А щодо драматичного хисту артистки, то він уважав, що вона має власну сценічну концепцію, до якої «прийшла після довгих роздумів, і свою особливу манеру гри створила на підставі власних мистецьких уподобань і поглядів».

Її талант іноді вважали мало не чимось містичним, який необхідно сприймати цілісно, не піддаючи аналізу.

«Вона володіла тою таємничою субстанцією, яка, розливаючись рікою, ніби зачаровує публіку і несе в собі присмак безсмертної слави», — згадував Кортопасі.

У «сродній праці» її вирізняло чуття самоконтролю і самокритичності. Як розповідала О. Охримович: «Вона завжди чомусь відчувала якесь незадоволення собою. Надзвичайно переживала, коли на її думку те чи інше місце у якійсь партії не вдавалося. І це тоді, коли всі навколо захоплювалися її виконанням... Коли вважала, що нетвердо знає роль або не уявляє добре епоху, в якій відбувається дія, або хоч би, наприклад, лібрето викликало деякий сумнів, вона нізащо не виступала в такій опері. Консультувалася у знавців, бувало, що й за останні гроші їхала з цією метою за кордон, працювала в бібліотеках, архівах.

Соломія могла знати роль прекрасно, могла виступати у ній вже кільканадцять разів, однак до кожного виступу готувалася так, наче виконувала цю партію вперше. Мала свій підхід до трактування того чи іншого музичного твору, що, треба сказати, подобалося не всім диригентам, режисерам. Але ж коли Соломія була переконана у своїй правоті, вона ні перед ким не поступалася і наполягала на своєму».

У статті «Благородність Диви» журналіст цитує С. Крушельницьку, яка на питання про своє ставлення до відгуків музичних критиків відповіла так: «Я сама є своїм найсуворішим критиком, і саме я найбільш незадоволена собою. Не думаю, що є хтось, хто судив мене суворіше, ніж я сама...»

Якось С. Крушельницьку запитали, чи сумує вона за сценою. На що співачка відповіла: «Звичайно, хотілося б і надалі виступати, дарувати людям радість зустрічі з великим мистецтвом. Але закони природи не щадять нікого. Я рада, що можу передати хоч частину свого досвіду і мистецького горіння молодим виконавцям, у голосі і виконанні яких я житиму й далі».

Ще однією важливою рисою характеру Соломії Крушельницької, яку відзначали сучасники і на якій наголошують сучасні музикознавці, є поєднання непересічного музичного інтелекту і водночас — інтелігентності. Це пояснює, чому Соломія Крушельницька була однією з нечисленних світових співачок з абсолютно універсальним амплуа. Причому неможливо визначити, в яких ролях і в яких національних школах, стилях, епохах вона захоплювала більше: в італійських, німецьких, польських, російських чи французьких операх. Або в ліричних чи драматичних ролях, романтичних чи модерних, експресіоністських чи веристських драмах.

Тільки володіючи потужним інтелектом, здатністю раціонально розкласти будь-який стиль на його сутнісні елементи, можна було вибудувати цілісно оперну партію у такий спосіб, щоб знайти ідеальну точку перетину емоційно-психологічного образу живої людини з усіма її пристрастями, одкровеннями і стражданнями — і з умовами відображення світу у будь-якому художньому стилі.

Важливими рисами характеру, відзначеними тими, хто особисто знав співачку чи принагідно з нею спілкувався, — були гідність і незалежність, що проявлялись у всьому, а найяскравіше — в життєвих інтерв'ю, у всьому комплексі поведінки при зустрічах. Ці властивості характеру Соломії Крушельницької проявлялись упродовж її всього тривалого і драматичного життя. Згадаємо лише кілька найпромовистіших прикладів: її ставлення щодо містечкових пересудів у ранній юності, щодо її артистичних захоплень; її поведінку у Варшаві в 1901—1902 рр. у зв'язку з кампанією, яку під-

няли проти неї в пресі конкуренти і заздрісники. Гідність і спокій, що проявила тоді співачка, слугували прикладом справді високої інтелігентності. А її позиція щодо більшовицького режиму в останні роки життя і незалежність у декларуванні своїх переконань? Ці її риси, як-от: незалежність, витримка, гідність, дистанційованість від будь-яких дріб'язкових провокацій чи відвертих наклепів, на цілком слухний погляд І. Комаревич, можна об'єднати ще й поняттям «внутрішньої свободи».

Цей стан душі ідеально коригується з самопосвятою обраних меті і пояснюється як вільний вибір тієї справи, заради якої здійснюється регулювання всього життєвого укладу і встановлюються суворі норми відповідальності. Усі ці риси визначають домінуючий творчий психотип С. Крушельницької — «аполлонічний». Тобто, за Ф. Ніцше, той, в якому провідним виявляється прагнення досягти досконалої гармонії і точності співвіднесення всіх складових елементів художнього цілого.

Безперечно, в індивідуальному виконавському стилі С. Крушельницької переважало те, що інтуїтивне, стихійне спонтанне світовідчуття завжди виявлялось підпорядкованим строгому контролю художнього раціо. Такий тип митців характеризує багатовекторність художньо-образного світосприйняття, схильності до апробування різних художніх моделей, мобільне реагування на різні естетичні інновації. Митці такого типу, як Соломія Крушельницька, рідко проявляють однобічність смаків, прив'язаність до якогось певного амплуа. Сама співачка неодноразово наголошувала на необхідності ретельно «перестудіювати», «вивчити», «вникнути в суть» стилю композитора, в опері якого вона мала виступати. Навіть більше — її цікавила вся сукупність його творчості, увесь контекст, в якому він формувався.

Її вирізняло також постійне прагнення до самовдосконалення — праця над собою, бажання і вміння вчитися, шліфування своєї май-

стерності. Подиву гідна її працездатність. «Мізерність» знань (на її переконання), які вона отримала, спонукали молоду співачку до самоосвіти. У листі до Михайла Павлика з Мілана (18.03.1894) Соломія зізнавалася: «Учуся без віддиху, навіть не читаю тепер жодних книжок; зачала читати Золя, та й докінчити нема як! Мені здається, що ніколи не перестану учитися...» Про це ж писала в листівці до сестри Емілії з Варшави (1902): «Я завше занята і сама учуся. І в мене, як у горшку, кипить замішанина». Маючи щоденні репетиції, вона вивчала іноземні мови (вільно володіла вісьмома мовами), читала художню та політичну літературу: «друга на моєму б місці, не знаючи язиків світових, не рушила б за поріг, а я нічого, приїхала осьде, й анітрошки не журюся, що заледве два слова по-італійському знала, та от за тих пару місяців вже і говорю, і читаю книжки».

Ця велика артистка, яку можна назвати «громадянкою світу», була насамперед українкою і сама завжди це підкреслювала. Де б не жила С. Крушельницька, вона ніколи не забувала про свою рідну землю, завжди залишалася вірною українській національній ідеї, жваво цікавилась громадсько-політичним і культурним життям України.

Вона часто приїздила до Львова, подорожувала містами і селами Галичини, давала концерти, зокрема, на різні благодійні цілі.

У 1939 р. у силу обставин вона повернулася на батьківщину і прожила тут свої останні 17 років життя, працюючи до самої смерті у Львівській консерваторії. Вона постійно і невтомно пропагувала рідну українську культуру, зазначає Л. Ніколаєва, вбачаючи в цьому свою місію, і це великою мірою позначилося на її репертуарі, особливо камерному.

Твори українських композиторів та українські пісні вона виконувала протягом усього життя. Співачка часто була першою виконавицею романсів М. Лисенка, О. Нижанківського, Я. Лопатинського, Д. Січинського. Вже будучи примадонною Варшавської та

Санкт-Петербурзької опер, вона часто приїздила до Галичини й виступала із сольними концертами у Львові, Тернополі, Чернівцях, Станіславові та в повітових містах Галичини. Своїми концертами, до яких включала багато українських творів, вона пробуджувала і підтримувала національний дух українців, які за умов іноземного панування зазнавали всіляких утисків.

В її репертуарі була українська музика різних жанрів. Вона виконувала головні партії в українських операх «Купало» А. Вахнянина, «Різдвяна ніч» М. Лисенка, «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1900 р. приїхала до Львова і на сцені театру Скарбка співала в цій опері разом з О. Мишугою), виконувала сольні та ансамблеві фрагменти з опер М. Лисенка «Утоплена», «Чорноморці», з «Підгорян» М. Вербицького та «Вечорниць» П. Ніщинського. Виконувала сольні партії в хорових і вокально-симфонічних творах українських композиторів (у кантатах «Б'ють пороги» М. Лисенка та «Хустина» Г. Топольницького). Була невтомною пропагандисткою камерних творів багатьох українських композиторів, особливо М. Лисенка, який присвятив співакці три романси («Я вірую в красу», «Хіба тільки рожам цвісти», «Не забудь юних днів»). Він зробив для неї і декілька обробок українських пісень, які Крушельницька блискуче виконувала.

Протягом усього життя вона підтримувала тісні творчі контакти й з іншими композиторами. Саме для неї один зі своїх кращих солоспівів «І молилася я» написав О. Нижанківський. Соломія Крушельницька була неперевершеною виконавицею українських народних пісень, яких в її репертуарі було дуже багато і якими вона завершувала кожен свій концерт (часто під власний акомпанемент). В її виконанні у 1903 р. українська пісня вперше прозвучала в концертній щойно створеній Львівській філармонії (кошти, виручені з нього, призначалися у фонд будови будинку для театру «Руської бесіди»). Крім творів західноєвропейської класики, співала М. Ли-

сенка: «Ой, одна я, одна», «Якби мені, мамо, намисто», «Дощик», народну пісню «Ой, ти, місяцю-зоре», а понад програму — «Зажурилася удівонька», «Тихо Дунай воду несе», «А хто йде? Кум до куми». Племінниця та учениця С. Крушельницької О. Бандрівська у спогадах «Слово про мою улюблену вчительку» писала, що співачка виконувала солоспіви та опери М. Лисенка, а також збірку його народних пісень, знала всіх галицьких композиторів, а від 1940 р., коли проживала у Львові, вивчала твори українських радянських композиторів. Вона прекрасно відчувала різні стилі музики, та все ж в інтерпретації йшла переважно від поетичного тексту. О. Бандрівська писала, що Крушельницька знала всі народні пісні «своєрідно, дуже пластично, ясно фразуючи, повнокровно, з душею, де треба — з гумором, де — з легкою іронією». Більшості пісень навчилася безпосередньо від селян, але їхній спосіб співу вона не імітувала. «Виконувала народні пісні у своїй, так би мовити, обробці, і вони справляли на слухачів величезне враження». Про це свідчать спогади всіх, хто чув її виконання. Кожна, навіть найпростіша пісня ставала в її інтерпретації драматичною сценкою. Згадуючи про концерт до 100-річчя М. Шашкевича, Хома Водяний писав, що йому найбільше сподобалася «Цвітка дрібная» В. Матюка. «Соломія Крушельницька виконувала її зовсім інакше, ніж інші співачки, не так здрібніло та перечулено, а протяжно, поважно й навіть дещо трагічно. Це потрясло слухачів. Не пам'ятаю, щоб коли-небудь у житті я був зворушений більше, ніж цією, здавалося б, простенькою мелодією у задушевному виконанні знаменитої співачки».

Про один з концертів С. Крушельницької на користь будівництва українського театру М. Яцків писав: «Більше півсотні літ минає, а я все чую Лисенкову пісню у виконанні Крушельницької «Ой, одна я, одна». З такою силою, з такою правдою, з такою майстерністю — я не знаю, коли ще хтось проспівав цю глибоко драматичну пісню».

Станіслав Людкевич згадував про своє враження, яке справило на нього виконання С. Крушельницькою народних пісень: «Можна було бачити, як артистка тоді перевтілювалася: вона, здавалося, забувала про свою велику славу, про свої успіхи на столичних сценах і цілковито переносилася в середовище рідного села. Співала ті пісні в своїй обробці, навмисне так, як збереглися вони в її душі ще з дитячих років. Краса, навіть своєрідна примітивність окремих пісень робили їх надзвичайно оригінальними».

«Співає охоче, натхненно. Одна пісня, друга... Вони все більше беруть за душу, заводять у якесь особливе царство піднесеної туги, ясного трагізму, моління до рідної землі. Це ті народні пісні, в яких Соломія завжди знаходила затаєний лише для неї нюанс, натяк, ледь вловимий поворот думки», — згадувала Ярослава Музика, що гостювала у Віареджо і мала змогу неодноразово чути народні пісні, які С. Крушельницька співала у вузькому колі рідних і друзів.

Письменниця Ірина Вільде, для якої С. Крушельницька вже у похилому віці кілька разів співала у своєму помешканні, була вражена майстерністю співачки. «Мабуть, немає українця, особливо в західних областях України, який не знав би популярної «пияцької» пісні «Сам п'ю, сам гуляю». Але Крушельницька заспівала її так, що все моє дотеперішнє емоційне, логічне й етичне сприймання цієї пісні зазнало не те що коректури, а просто зникло з соромом, щоб поступитися благородному співчуттю трагічній долі самотньої людини». Вдруге народилася для І. Вільде під впливом інтерпретації С. Крушельницької і подільська народна пісня «Ой, прийшов я до хати», яка «здавалася мені з дитинства лірично-сентиментальним, приємним для вуха і близьким до серця витвором нашого народу. А тут я відчула трагедію нелюбої невістки, а може, й дочки-покритки».

В одній з італійських газет у рецензії на її концерт у «Товаристві друзів музики» (на жаль, ні назва газети, ні прізвище автора залишилося невідомим) зазначалося, що «Соломія Крушельницька

поставила мету — зробити слухачам приємність найрізноманітнішим репертуаром від класичних творів і сучасних ліричних пісень до чудових народних перлин своєї далекої батьківщини. Все це — багатюща музична спадщина, популяризації якої часто перешкоджають слабка підготовленість і посередні здібності виконавців».

Пізнати Крушельницьку у контексті її приватного життя складно. Вона не полишила ні розлогих спогадів, ні мемуарів. Співачка, як ніхто інший з її колег у професійній сфері, зуміла вберегти свій особистий простір від чужих очей. Про замкнутість, як одну з визначальних рис особистості С. Крушельницької, згадували всі її сучасники: «Хоча знала свою вартість як артистки-співачки, дуже рідко говорила про себе. Не хотіла також писати спогадів... Кожне її слово було гейби на вагу золота» (зі спогадів Одарки Бандрівської — племінниці співачки).

Легендарна Соломія Крушельницька, як і кожна жінка, не погорджувала домашнім господарством і щоденною роботою. Вона захоплювалася також і кулінарією. Усе її життя до 1939 року складалося з безконечних переїздів, змін контрактів, підкорення чужинецьких сцен і країн. Тривале перебування у різних країнах світу на європейському й американському континентах відбулося на способі життя самої Соломії, зокрема, і на її кулінарних уподобаннях. Екзотичні смаки завжди були присутні у її мистецьких турне. Ось як описує першу подорож Соломії за океан до Чилі Олена Охримович: «Ми пливли... попри Бразилію, а задержалися аж в Ріо де Жанейро... Біла Вогняної землі виходили на берег чорні кучеряві тубільці. Виносили там на продаж банани. Під час подорожі не раз нас заставала буря. Тоді ми лежали в кабіні в ліжках. Не виходили до їдальні, — боялися морської хвороби. Їда була дієтична, але за це треба було окремо платити...

По дорозі за кораблем плили риби, їм кидали відпадки з кухні. Я бачила рибу-пилу та інші риби... По приїзді до Сантьяго бачили

інший світ. Жінки в місті одягалися, як у Європі, але не носили капелюхів, тільки чорні гаптовані хустки. Бачили, «де перець росте» на деревах. Також росли високі агави, а на них великі червоні квіти».

Напружений графік виступів був надзвичайно виснажливим, тому Соломія Крушельницька завжди старалася зберегти максимум сили й енергії для сцени. Вона дуже тверезо й розсудливо підходила до свого щоденного харчування, яке включало корисні і поживні страви. Її племінниця Ольга Шухевич згадує: «Перед виїздом до театру їла воловий біфштекс з яйцем і морквою. До театру брала чорну каву з коньяком».

Натомість Олена Охримович (сестра співачки) говорить про більшу поміркованість Крушельницької у споживанні їжі перед спектаклем: «Випивала тільки слабо підсолоджений чай».

Її приватне життя докорінно змінюється після 1910 р., коли Соломія Крушельницька виходить заміж за італійського адвоката Чезаре Річчоні. Відтоді другою батьківщиною для Соломії Крушельницької стала Італія. Вона досконало вивчила мову, історію й мистецтво цієї країни. Подружжя оселилося у невеликому курортному містечку Віареджо. Її приваблювала також і середземноморська кухня. У побуті співачки в Італії з'являються нові цікаві деталі повсякдення та кулінарних уподобань. Так, Одарка Бандрівська пише: «В житті щоденному Соломія була щира, привітлива і учинна. Кожного ранку перед їдою тітка ходила вздовж морського побережжя... Снідання складалося з білої кави, білого пшеничного хліба з маслом або медом... Точно о 1-й годині сходилися всі на обід, подібний до нашого обіду. Тільки замість супи на перше було ризотто або макарони, чи кукурудзяна каша. На друге м'ясо — або риба, багато ярини, обов'язково салата з оливкою і часником, на третє солодка потрава і обов'язково щось із фруктів.

До обіду подавали воду і червоне кисле вино свого виробу. Вечеряють італійці звичайно годині о 6-й (18-й). Вечеряли ми в

городчику (садку) під голим небом. На вечерю подавали зупу, щось із м'яса або морської риби, щось із фруктів і кусочки плавленого сиру. Всі страви їдять з білим пшеничним хлібом. Тітка любила порядок у хаті і в городі, була де в чому навіть педанткою, особливо в куховарстві».

Через кілька років щоденний графік Соломії Крушельницької, зокрема, й характері її харчування, змінюються. Про це згадує її племінниця Соломія Скорик: «У тітки точний розпорядок дня. Ранком ходжу з тіткою на прохід, після проходу дуже скромне снідання — чай зі сухариками. Тітка хоче схуднути, бодай не прибути на вазі, хоч, по моєму, вона в сам раз на її зріст... Коло полудня обід. До обіду треба вдягатися в святочну одягу... Коло 6-ї години — вечеря. До вечері треба перевдягатися у вечірню одягу. На вечерю також кілька потрав, вино. Варить кухарка Емма. Вона вечером приходить до тітки порадитися, що варити на другий день. Часом тітка іде сама до кухні і приготує якусь потраву».

Ярослава Музика, яка гостювала у своєї тітки у 1935 році, згадує, що співачка не раз сама готувала сніданок і варила чудовий розсіл з ярини. У її спогадах присутній «запах цитрини і рож», що завжди переплітався із мелодією чудових пісень, які співала Соломія Крушельницька.

Після війни співачка викладала у Львівській консерваторії. Зі своїми студентами займалася у себе вдома. У складний повоєнний час матеріальна скрута не оминула й господи Соломії Крушельницької. Незважаючи на це, була гостинною і привітною, завжди чакувала своїх учнів чаєм і солодощами. Її студентка Божена Антонович-Скрипничук згадує: «Поборовши несміливість, я ввійшла в кабінет... Переді мною стояла усміхнена, лагідна немолода жінка з добрими очима. Передусім вона почастувала мене шоколадною цукеркою, кажучи при цьому, що солодощі необхідно їсти щоденно, бо вони дуже добре впливають на настрої людини і на її пам'ять».

Згодом кожен мій прихід на урок був відзначений солодким, яке зберігалося в одній з шухляд письмового столу. Ніколи не забуду присмаку сухариків, обточених у жовтки і підсмажених на сковорідці, до яких вона додавала власноручно зварені вишні.

Соломія Амвросівна також рекомендувала частіше їсти терту цибулю, перемішану з бджолиним медом, бо вважала, що така суміш добре впливає на звучання голосу».

Згадка про вишні, які власноручно готувала Соломія Крушельницька, повертає нас до кулінарного щоденника співачки. Сьогодні, на жаль, невідомо, коли і за яких обставин співачка розпочала цей записник. Перші записи вона могла розпочати після 1900 року або у 1903 році, коли Крушельницька купила для себе і своїх рідних будинок у Львові. Очевидно, вона, приїжджаючи на відпочинок до родини, старалася відійти від свого напруженого графіку виступів, шаленого ритму життя й виснажливих подорожей.

У Львові, у колі родини або ж на відпочинку в Карпатах у Дубині займалася господарством і спілкувалася з друзями, для яких і готувала свої смаколики.

Загалом у записнику — 116 рецептів. Переважна більшість переписів — солодка випічка: 26 зразків різноманітних тортів (серед них є 4 варіанти шоколадного, або ж «чеколядового», як пише сама Соломія, 3 — горіхового і 2 — помаранчевого), 10 рецептів приготування різного роду нугату — сливового, помаранчевого, овочевого та ін.; 4 рецепти на бабки або паски.

Пізніше ідуть настанови по виготовленню струdlів, пляцків, медівників, пончиків, ватрушок, булок, сухариків, сирників, макаронників, тістечок, бізе. Подається також шість переписів різного роду кремів і мас до тортів чи пляцків. Бачимо тут і несолодкі страви, зокрема: капустанички, фасолі шпарагову, бурячки, декілька видів муштард, кльоцки, налисники і яринові буденні. Зовсім відсутні переписи м'ясних страв, хоча сама Соломія Крушельни-

цька ніколи не була вегетаріанкою. У записнику поруч зі стравами галицької кухні присутні кулінарні рецепти з інших теренів.

Отже, як справедливо відзначала внучата племінниця співачки, відома художниця Ярослава Музика, особистість С. Крушельницької вирізняло те, що вона любила життя, вміла бути господинею, але при цьому ніколи не залишалась без контакту з мистецтвом. І кулінарія для Соломії Крушельницької була перш за все мистецтвом приготування здорової, смачної і поживної страви. Співачка насамперед звертала завжди увагу на духову сторону щоденної поживи.

Це була унікальна особистість, яку всім хотілося пізнавати з різних аспектів, так окреслює видатну постать Галина Тихобаєва. І це була дивовижна жінка з величезним почуттям гумору та смаку. Як багато жінок, дуже любила моду, саме її називали найелегантнішою синьорою у Віареджо. Любила азартні ігри, сама керувала машиною, вважала, що співачка, поза всім іншим, зобов'язана бути у добрій фізичній формі. Вона була невибагливою у побуті і мужньою до фізичного болю. Надзвичайно сильна внутрішньо і спроможна дати силу іншим. А головне — смілива і рішуча. Відкрита до науки і до праці.

Узагалі, за своєю незвичайно широкою і розмаїтою сферою духовних інтересів і здатністю глибоко, влучно і критично висловлюватись не лише на музичні, але й численні інші теми, що були актуальні в духовному світі її часу, С. Крушельницька далеко переросла більшість сучасних їй співачок і з провідними філософами та мислителями могла розмовляти на рівних. Світогляд артистки формувалася під впливом видатних діячів української культури — І. Франка, М. Павлика, М. Лисенка, В. Гнатюка, О. Нижанківського.

Чи не найбільший вплив на формування особистості молодій співачки мав відомий громадський діяч, письменник та публіцист Михайло Павлик, який не лише часто листувався з Соломією, а й постійно надсилав їй книги та наукову літературу.

Соломія Крушельницька, як зазначає Л. Ніколаєва, всією душею вболівала за культурний розвиток свого народу, мріяла про створення української опери, українського університету. Вона постійно брала участь у Шевченківських академіях у Львові, співала на ювілеї з нагоди 100-річчя М. Шашкевича.

Перебуваючи за кордоном, відома оперна співачка пильно стежила за розвитком політичних подій в Україні, матеріально підтримувала Русько-українську радикальну партію, яку створили І. Франко та М. Павлик.

У листі, відправленому 24.11.1897 року з Мілана до М. Павлика, вона пише: «було мені се дуже приязно, що ви мене зачислили до тих радикалів, що будуть допомагати партії матеріально. Представте собі, як я втішилася була, що хоча б чим-небудь можу прислужитися моїй партії. Учора вислала до Франка 225 злотих і буду щораз потроху висилати».

Цікавилася співачка й становленням жіночих організацій в Галичині. Як відомо, наприкінці 1884 року в Станіславові (Івано-Франківську) було створено першу жіночу організацію «Товариство українських жінок». Очолювала цю організацію відома громадська діячка Наталя Кобринська, яка ініціювала видання жіночих альманахів «Перший вінок» та «Наша доля». У цих виданнях друкувалися виключно твори жінок, що займалися літературною, науковою чи громадською діяльністю. Саме завдяки просвітницькій діяльності жінок на Галичині, в Україні чи не вперше заговорили про пригноблене становище жінок у тогочасному суспільстві. «Ви мене питаєте, як я відношуся до теперішнього руху між русинками? Та ж я жінка! Чи ж могла би байдуже поминати ті прояви начатого руху, праці і життя між жінками? О пані Кобринській я не зважуся ані слова сказати, раз, — що її не знаю, а по-друге — так її шаную за те, що перша розбудила у нас життя і потягнула другі жінки до праці, що мені здається, всякі гріхи в її працях

потрапила би простити. Книжку «Наша доля» дістала, але ще не мала часу прочитати. Як прочитаю, то Вам напишу моє враження; до критики я не беруся поки що. Щодо решти наших жінок, то гадаю, що поки вони не дійдуть до самопізнання і не зрозуміють свого становища, не буде нам добра; як самі будемо шануватися, то й нас будуть шанувати! Це так хутко не може наступити, бо такі противники добра і правди, як забобони, встид фальшивий до праці, наслідування шляхтянок передається в спадщині по мамах. Може бути, що я це зле розумію, та, мабуть, мусить бути і на тім щось трохи правди», — писала співачка у листі до М. Павлика.

Соломія Крушельницька — приклад працелюбності, старанності, самопожертви, людяності та патріотизму. Вона йшла до своєї мети, незважаючи на різноманітні труднощі та перепони. Своєю щоденною працею та наполегливістю підкорила найвідоміші оперні сцени світу. Її вважали і вважають однією з найкращих співачок за всю історію людства. Незважаючи на безмежну славу і любов прихильників, С. Крушельницька ніколи не страждала «зірковою хворобою». Вона завжди залишалася людяною, співчутливою та милосердною. Соломія Крушельницька була не тільки видатною співачкою, а й першокласним педагогом. Досить пізно розпочавши педагогічну діяльність у Львівській державній консерваторії ім. М. Лисенка, С. Крушельницька все ж зуміла спрямувати на справжню мистецьку дорогу таких талановитих учнів, як Теофілія Братківська, Оксана Білявська, Марія Дувір'як, Оксана Шиффер, Любов Єщенко, Агнія Чікова, Ніна Кузьміна, Клавдія Чернет, Божена Антоневиц-Скрипничук, Ніна Богданова-Пелехата та ін.

Славетна С. Крушельницька була і залишається гордістю української музичної культури, її уславленою репрезентанткою у європейській і світовій культурі — «Жінкою з поведінкою королеви».

ЗІ ШЛЯХЕТНОГО РОДУ

Рід Соломії Крушельницької — незвичайний. Соломіїні прародичі по лінії батька о. Амвросія походять із Поділля, а рід її матері Теодори Савчинської також належить до давньої української шляхти з Волині.

Крушельницькі — з давніх і відомих галицьких родин герба Сасів. Найвидатніші представники культурної, релігійної та політичної еліти України належать до родин герба Сасів, з-поміж них — Кирило Терлецький, Іван Вишенський, Петро Конашевич-Сагайдачний, Максим Березовський, Андрей Шептицький, Юрій Федькович, Іван Франко, Андрій Чайковський, Олена Кульчицька, Ольга Кобилянська та інші.

Шляхетний рід Сасів (як зазначає Галина Тихобаєва) дослідники виводять від Грифичів, які в кінці I тисячоліття володіли землями в межириччі Одри і Лаби. Упродовж X—XII ст. землі Грифичів перебували під постійним тиском саксів і данців. Отож велика кількість люду відходить на південь і осідає на інших землях. У X—XII ст. їхні нащадки (один чи декілька загонів), взявши участь в одному з перших хрестових походів, на запрошення угорської корони осідають у Марамороші — на землях сучасного Закарпаття. Тут на землях, де струнки гірські пасма змінюються полонинами, померезаними сотнями безіменних гірських потоків, що несуть

свої води до розлогих долин Тиси, Боржави і Сирету, проживало давньоукраїнське плем'я бродників.

Новоприбулі лицарі швидко освоюються на нових землях. Тут вони стають відомими як Драг-Саси, символом яких був знак стріли в польоті. Так починається українська історія роду.

Коли ж у 1222 році угорський король Андраш II віддає землі на захід від поселень Драг-Сасів Тевтонському ордену, перші звертають свої погляди на північ, у бік Галицько-Волинської держави, яка вела активну експансіоністську політику в західному та південному напрямках.

У 1236 році мараморський воєвода Гуйда переходить на службу до Данила Галицького. Хоругва новоприбулого загону має родовий знак воєводи — стрілу в польоті, покладену на синє поле щита з півмісяцем і двома золотими зірками на його ріжках.

Гуйда за його успішні військові кампанії отримав від короля Данила землі на північних схилах Карпат, одружився з його небогою. Так він заклав перший осередок шляхтичів герба Драг-Сасів у Галичині.

Упродовж наступних десятиліть тут сформувалися родини Даниловичів, Драгомирецьких, Княгиницьких та ін. (кожна з яких послуговувалася родовим знаком стріли).

Монгольська навала прокотилася карпатськими перевалами і спустошила землі за Карпатами, зокрема й Мараморотчину.

Тільки в середині XIV ст. Драг-Саси знову появляються в угорських хроніках. В цей час мараморським землями володіють брати Драгош і Драгх; третій брат Богдан за незгоду з політикою угорського короля був позбавлений титулу.

У 1359 році вже немолодий Драгош утверджує королівську владу на землях сучасних Буковини та Молдови. Але в 1365 році бунтівний Богдан виганяє нащадків Драгоша з регіону і утворює незалежне князівство Молдову.

У XIV ст. воєводи Драґош і Драґх та їхній брат Богдан були православними. Вони опікувалися православними церквами та монастирями Мараморошу, водночас закладаючи нові.

Драґи були покровителями і Грушевського чоловічого монастиря, що поблизу Тересви. Перша згадка про нього пов'язана з монголо-татарами і датується 1242 роком. Упродовж наступних століть монастир славився, як найвідоміший центр переписування русинських і волоських рукописів.

У 1390 році з ініціативи родини Драґів монастир одержує від Константинопольського патріарха ставропігійське право. А в 1404 році Дмитро і Олександр Драґи дарують Грушевському монастиреві нові землі, на яких стояли села Тересва, Грушеве, Крива. З цього приводу видана грамота, написана кирилицею. Вона є однією з найдавніших на Закарпатті пам'яток української писемності. З Грушевським монастирем пов'язана також загадкова історія про книгодрукування на теренах Угорської Русі. У 1491 році Швайпольт Фіоль друкує у Кракові перші українські кириличні книги «Часослов» та «Октоїх». Існує (правда, нічим не підтвержене) припущення, що після заборони на книгодрукування у Кракові Фіоль перевозить свою друкарню до Грушевського монастиря і нібито видає там «Тріюдь Пісну і Цвітну». Ці відомості спираються на імовірні слова ігумена мукачівського монастиря Кралицького, що марамороський вікарій Кисегій в кінці XVIII ст. буцімто бачив видрукований грушевською друкарнею «Буквар».

Як би там не було, Грушевський монастир відіграв одну з провідних ролей у підтримці розвитку української культури.

Саме з цих земель покоління геральдичного роду Драґ-Сасів розселяється спочатку в Галичині, а потім і по всій Україні, даючи їй не лише видатних політиків і воїнів, але й відомих церковно-освітніх діячів, поетів, письменників, музикантів.

У XV—XVI ст. угорський рід Драґ-Сасів зазнав відчутних втрат в угорсько-турецьких війнах і остаточно згас після поразки угорців

під Мохачем. Інакше велося Драґ-Сасам на північних схилах Карпат. У XIV—XVI століттях шляхту герба Сасів польські королі регулярно запрошували для захисту кордонів і торговельних шляхів, надаючи їм землі та привілеї за вірну службу. Тоді ж сформувалися нові сасівські родини, і серед них — Крушельницькі. Шляхетське прізвище походить від польського *kruszyć* — «трощити, руйнувати».

Свого часу походження цього роду вивчала історик і археолог Лариса Крушельницька. У своїй книзі «Рубали ліс... Спогади галичанки», вона, зокрема, пише: «Коріння роду Крушельницьких сягає 1395 року, коли Володимир Ягайло дав йому шляхетські привілеї. Цей акт був підтверджений у X ст. «Володислав, з Божої милості Король Польський і Литовський і Руський, а також багатьох інших земель господар, повідомляємо даним листом про те, що даємо нашим вірним слугам Івану і Дем'яну, а також їхнім синам, що нам служать, бажаючи від них кращої служби, село в Тустанській волості Крушельницю...»

Рід Крушельницьких поділявся на гілки з прізвиськами «Чулевичі», «Фризовичі», «Лепішевичі», «Лазаревичі», «Процевичі», «Салевичі», «Ставниковичі», «Сурулевичі», «Зеленевичі».

У XVIII—XIX ст. деякі з Крушельницьких переїхали до Польщі, інша велика група розселилася на Поділлі та Покутті.

Рід Соломії Крушельницької походить з гілки «Ставниковичі». Перекази про походження роду Савчинських збирав і зберігав отець Григорій, дідусь Соломії по матері, багатолітній парох у с. Звенигород на Львівщині, а також відомий письменник, суспільний і культурний діяч свого часу. Прадід Соломії Крушельницької по материнській лінії походив з села Савчин на Волині, він був осавулом у козацькому війську. За військову хоробрість у битві під Судимою дістав шляхетство та герб Судима: «щит, внизу два каноні дула, по боках три прапори, на самій горі козак з витягнуною шаблею, а посередині три риби». (П. Медведик пише, що внизу були

три ящірки, такої ж версії дотримувалася і Ярослава Музика). Сам герб до нас, на жаль, не дійшов. Його син, що також мав ім'я Григорій, був священником у цьому ж селі.

З якихось причин Савчинські покинули свої краї та переселилися на Волинь, а згодом «розсіялися» Тернопіллям і Галичиною.

У 1867 році Яків Савчинський (1825—1891), небіж о. Григорія, відомий у Львові адвокат і суспільний діяч, дійсний член Ставропігійського інституту, їздив до Києва і привіз документи, що підтверджували шляхетство родини, а також герб — велику і малу печатки.

Лев Савчинський (1872—1946) згадував: «Це був великий сигнет (перстень з печаттю), якого стрийко носив при годиннику як дармовис (брелок), і мала печатка, котрою лакував (опечатував розплавленим сургучем) листи». Сам герб, за його описом, виглядав так: «Був це щит, під котрим два дула гармат, з боків по три прапори, угорі козак з витягнутою шаблею в руці, а всередині щита три риби. Дуже скомплікований (складний), отже не з найстарших гербів».

Але вищезгаданий опис печатки відрізняється від герба Судима, який, згідно з геральдичними дослідженнями, походить із Силезії, відомий ще з X ст. і нічого спільного з козацькою символікою не має. Тому існує кілька версій щодо герба родини Савчинських: дехто з дослідників згадує герб «Погоня», інші (П. Медведик) пишуть про герб «Козак із шаблею, у ногах якого ящірка». Тому дослідники вважають, що питання про герб родини Савчинських залишається ще маловивченим і потребує подальших досліджень.

ЗІ СВЯЩЕННИЦЬКОЇ РОДИНИ

Дідусь Соломії — Григорій Онуфрійович Савчинський (1802—1888) народився 26 грудня 1804 року в Дуплиських коло Заліщиків Чортківського округу Королівства Галичини та Володимирії, Австрійська імперія (нині — Заліщицький район Тернопільської області, Україна) у дрібношляхетській родині Онуфрія (Онофера) Савчинського і його дружини Теклі (Таціянни з роду Любинецьких; родина мала десять синів і одну доньку). Гр. Савчинський навчався у Бучацькій гімназії, у 1832 році закінчив Львівську духовну семінарію і став священником. Був на парафії у Княгиничах (тепер передмістя Івано-Франківська; 1833—1834), у селах Виспі коло Рогатина (1834—1859) і в прадавньому літописному Звенигороді коло Бібрки (1859—1888). Тривалий час був бібрським деканом ГКЦ. Дружиною Гр. Савчинського була Ганна (1805—1864), донька священника Михайла Готоровського, пароха Сугрова, та Анастасії з роду Лісенецьких. Родина Гр. Савчинського, як дослідив П. Медведик, мала дев'ятеро дітей, з них п'ятеро синів та чотири доньки: Ігнатій — священник (помер в Устю Зеленім), Гілярій (Іларіон) — нотар у Збаражі, Жидачеві, Белзі та Львові, Крещентій — службовець у Мостиськах, Олімпій — священник на Коломийщині, Йосип — парох Підкаменя (дід художниці Ярослави Музики та піаністки Ірини Негребецької), Теодора (прабабуня Мирослава Скорика) — одружена зі священником із Білявинець та Білої на Тер-

нопільщині Амвросієм Крушельницьким, Іванна (прабабуня Б. Фільц) — одружена зі священником, парохом у Скоморохах Павлом Нудом, Теофіля (Текля) — одружена зі священником Лопачинським з Миколаєва, Софія — одружена з львівським міщанином Згурським. Більшість дітей мали потомство, продовжили рід.

Найбільш музично обдарованими були доньки о. Григорія — Теодора та Іванна, з родини яких вийшло багато музикантів. З гілки Іванни та Павла Нуда вийшли: син Антін — диригент, грав на цитрі; донька Ольга — одружена з Романом Рудницьким, грала на фортепіано. Їхня донька Ярослава Рудницька (у шлюбі Фільц) — співзасновниця філії Вищого музичного інституту ім. М. Лисенка в Яворові, вчителька фортепіанної гри і теорії музики. Син Ярослави та Михайла Фільца (голови Музичного товариства ім. М. Лисенка в Яворові в 1930—1939 рр.), Роман Фільц — піаніст, скрипаль, віолончеліст. Доньки: Іванна — скрипалька, педагог і виконавець, Богдана (авторка даної статті) — композитор і музикознавець, кандидат мистецтвознавства, лауреат премії ім. М. Лисенка, заслужений діяч мистецтв України.

Гр. Савчинський був знаним громадським і культурним діячем. Брав участь у з'їзді українських учених («Собор руських учених», 1848 р.) та в нараді фахівців огородництва і садівництва (1870) у Львові. Одержав срібну медаль за статті з питань сільськогосподарських культур (зокрема був першим популяризатором вирощування кукурудзи в Галичині). Був не тільки духівником, але й порадником, адвокатом селян, учителем релігії. Закладав читальні, комітети допомоги сиротам. Г. Савчинський — один з перших зачинателів віршованої байки в Галичині. Мав багатожанрову спадщину. Друкував свої твори в 1848—1871 рр. у львівських газетах і журналах: «Зоря галицька», «Неділя», «Вечерниці», «Ластівка», «Слово» і «Школа». Зокрема, віршовані байки та бувальщини за народними мотивами: «Курочка», «Будяк», «Дід і старий собака», «Старий кінь і старий пес», «Най буде стрижене», «Яструб і голуб»;

ліричні поезії «Слеза», «Сирота», «Добра ненька і доня маленька»; оповідання «Веретена», «Геть, геть, геть!», «Мушка».

Окремі його поезії були в читанках Ом. Партицького (1871, 1886). Знаючи добре сільське життя, точно виписував сільські типи, зокрема, «п'явок»-війтів, корчмарів. Чимало творів мали антиалкогольне спрямування, як-от «Недоля пияка і його коней», «Покаяння пияка».

Іван Франко дав позитивну оцінку його творчості у своєму «Нарисі історії українсько-руської літератури» (1910), зокрема, відзначив оповідання «Геть, геть, геть!»: «До розділу про 50-ті роки в Галичині треба додати згадку про Григорія Савчинського, пароха в Звенигороді, що був автором оповідання «Геть, геть, геть!», друкованого в «Зорі галицькій» 1851 р. і виданого окремою книжкою, а також віршованого оповідання «Дід», поміщеного в «Зорі галицькій» 1848 р. (основаного на народній легенді) і деяких інших віршів, друкованих у тім же письмі в пізніших роках, а також декілька статей з обсягу сільського господарства. Оповідання «Геть, геть, геть!» написане для пропаганди тверезості і не позбавлене таланту» (І. Франко. Зібрання творів. У 50-ти томах. Т. 41. — К., 1984, с. 300).

З Г. Савчинським особисто дружили і зверталися до нього за порадою відомі історики В. Антонович, С. Шараневич і дальній його родич В. Ільницький. Гр. Савчинський приділяв значну увагу морально-етичному і музичному вихованню своїх дочок — Теклі Лопачинській, Іванні Нудь, Теодорі Крушельницькій і Софії Загурській. Влаштував для них курси фахівців з городництва, квітництва, лікувальних трав і куховарства. Любив музику, мав фортепіано, бібліотеку. Він віддав своїм дітям щедрість душі, здоровий гумор і свою любов до народної пісні.

«У Григорія Савчинського... було сильне почуття роду-племіні. Він мав за правило щороку, у визначений заздалегідь день, збирати весь свій рід біля себе. До родинного свята ретельно готувалися,

тривало воно не один день. «Це для того, — тлумачив Савчинський, — щоб ви себе пізнавали, шанували і допомагали, бо інакше, діти, будете собі ворогами» (В. Врублевська. «Соломія Крушельницька»).

«До Звенигорода на виразне бажання Григорія С[авчинського] кожного року в означений день збираються всі споріднені, де би вони не були. «Бо інакше, діти, будете собі панькати» (зі спогадів Олени з Крушельницьких-Охримович. М. Скорик. «Причинки до біографії Соломії Крушельницької-Річчіоні»).

У 1884 році Г. Савчинський відзначив 50-річчя парафіяльної праці. До Звенигорода прибула в гості численна родина, серед якої були його зять священник А. Крушельницький з дружиною і донькою Соломією, що вже в той час успішно робила перші кроки на концертах у Тернополі. Соломія співала для дідуся Григорія романси М. Лисенка та народні пісні. З 1886 року він почав хворіти. Гр. Савчинський помер 16 лютого 1888 року. Похований у с. Звенигород Пустомитівського району. (Нині рід Савчинських налічує вже більше десяти поколінь.)

Другий дідусь Соломії — по батьківській лінії — Василь Крушельницький (1806 — 1889) походив з роду Крушельницьких, одного з найдавніших шляхетських родів у Галичині. Василь Крушельницький (1806—1889) народився у зубожілій шляхетській родині у с. Сороках коло Бучача («загоновий шляхтич з Кїйданівки»). В. Крушельницький навчався у Бучацькій гімназії, яка славилася добрим учнівським хором. У 1837 р. закінчив духовну семінарію. Був на парафії у селах Озеряни і Сороки Бучацького повіту. Мав двох синів — Діонізія й Амвросія. У Діонізія (директора школи в Зарваніці) зростало три дочки, а у Амвросія (священника) — двоє синів і шість дочок, зокрема Соломія. «Рід Крушельницьких таїв у собі оті невсипущі сили. Перший знак небуденності роду вийшов із прадіда... Василь Крушельницький, осівши парохом у селі Сороках, мав пильнувати свій рід і плекати його небуденність далі. Він був

щасливий, коли його син Амвросій Крушельницький одружився з дочкою знаного у свій час галицького поета Григорія Савчинського. Його віршами тоді були заповнені шкільні підручники, і на них виховувалося не одне покоління української молоді. Василь Крушельницький мав таємну надію, що доньку такого поета життю буде важче перетворити на звичайну «домову курку», якими одразу ставали, одружившись, пересічні жінки. Він вірив, що невістка його, Теодора, допоможе вдовольнити вищі родинні амбіції. А мрія була про те, щоб онуки його досягли більшого, ніж син... Кожному онукові, що з'являвся на світ, він давав ім'я особисто. Це був його привілей, якого твердо дотримувався і, доки жив, користувався ним. Ніщо не могло його зупинити — ні жорстокі морози, ні власні хвороби. Він приїздив і сам, тільки ним обраним ім'ям благословляв дитину на життя» (В. Врублевська. «Соломія Крушельницька»).

«Родове дерево» С. Крушельницької багатогалузево і свіжолисте, щедре, міцне і здорове своїм корінням, бо ж багатодітними і талановитими були подружжя Савчинських і Крушельницьких та їх нащадки за два останні століття. Це «родинне біополе», як зазначав П. Медведик, формувало і випещувало голос славетної Соломії, створювало і розвивало природні задатки та сприятливу атмосферу для її щедрих і високих діянь во славу України. Тільки серед дітей Амвросія Крушельницького маємо оперних та камерних співачок — Соломію і Ганну, диригента львівського «Бояна» і одного з організаторів видавництва «Бібліотека музикальна» у Львові — Антона. А ще — співачку і диригентку тернопільського і львівського «Боянів» та фольклористку — Емілію. Окрім них, учасниць тернопільських концертів 1880—1890 років — Олену і Осипу, директорку музичної школи — Марію, співака-аматора — Володимира. А з племінників С. Крушельницької маємо співачку і педагога вокалу Одарку Бандрівську, художницю Ярославу Музику, піаністку і педагога Ольгу Шухевич, внучатого племінника — композитора Мирослава Скорика...

БАТЬКИ

Музика — дар богів... Музикант — Божий післанець...

А. Крушельницький

...ідеальна людина, вірний друг і, нарешті, безмежно близька й дорога мені душа.

С. Крушельницька

Її він лагідно називав — Солоня.

У родинному селі Білій на сільському цвинтарі серед хрестів височить виготовлена і привезена з Флоренції з білого каррарського мармуру антична колона, біля підніжжя якої схилена жіноча постать з лірою в опущеній руці та з викарбуваними на пам'ятнику словами: «Найлучшому мужови, найлучшому батькови. Честь его розумови, его серцю» і латинською: «Завжди з тобою, батьку, в плачу і надії»...

Для долі Соломії взаємини з татком були визначальні. Упродовж усього життя тато, о. Амвросій, був для неї найближчим другом і великим авторитетом, людиною, яку вона безмежно любила, поважала, найближчою, найріднішою душею. Коли виступала на світових оперних сценах, звідусіль до Білої летіли картки-привітання: «Батькови мому — Їх Солоха. Петербург». «Цілую руці — Люня. Варшава»...

Амвросій Васильович Крушельницький — нащадок славетного шляхетного роду герба Сасів, що зафіксовано у свідоцтві про його народження: «Року Божого 1841 у будинку під номером 65 в Озерянах народився і того самого дня, місяця й року був охрещений і зареєстрований хлопець Амвросій, греко-католик, царевич Крушельницький, законний син Василя і Олександрі, дочки Дмитрія-Григорія

Мариновича — обоє знатного роду». Закінчив Бучацьку гімназію при монастирі отців Василіян, Львівську духовну семінарію (1872 р.), в останній дружив із згодом відомими діячами музичної культури на Тернопільщині — диригентами Йосипом Вітошинським і Євгеном Купчинським. У семінарії здобув основи музичних знань та засвоїв практичні навички диригування. «Амвросій Крушельницький був красивим чоловіком з виразними блакитними очима і тихою, ласкавою посмішкою... Спокійний Амвросій мав щасливу вдачу швидко уладнувати непорозуміння... мав поступові погляди... які не тільки вирізняли його серед інших священників, але робили ворогами сусідських попів. Вони нічого йому не дарували, а найперше — того, що, як їм здавалося, служило до зменшення їхніх зисків.

«Порозпускав хлопів, — жалілися вони, — задовольняється малими требами, не має власного пароху!»

Вища духовна влада так само не жалує пароха з Білявинець. Ще б пак: запанібрата з селянами, водиться з Франком і його прихильниками. Отож Амвросій Крушельницький недовго затримується на одному місці, переїздить із села до села (В. Врублевська. «Соломія Крушельницька»). Упродовж свого душпастирського служіння греко-католицький священник о. Амвросій, свідомий українець за своїм світобаченням і переконаннями, часто переїздив з родиною з села в село — шість разів змінював парафії: Білявинці, Петликівці, Тисів, Осівці, Біла. А часом — і зовсім лишився без парафії. Так, 1873 р., ще і року не минуло доньці Соломії, о. Амвросія переведено з Білявинець до сусідніх Петликівець Великих. Упродовж 1874—1875 рр. — він з родиною у с. Тисові Болехівського деканату. «У Тисові, саме під найраніший вік Солошки, лютувала холера. Дівчинка занедужала. Ніхто не мав надії, що виживе. А воно, бідне, ледь животіло і дивилося на всіх своїми очиськами-озерами, з яких часом вихлюпувалися сльози, так благально, ніби просилося жити. Майже щодня батько привозив лікаря. Він боявся втратити цю дитину, до якої відчував якийсь

особливий сантимент. І таки вижило, бідолашне. Вижило і почало рости. Хоч доречно зауважити, що життя і майбутнє Соломії Крушельницької ще не раз висітимуть на найтоншому волоску, і тільки дивом буде вона вихоплюватися з-під жорстоких ударів долі» (В. Врублевська. «Соломія Крушельницька»). «За сімейною легендою, котра жила у родині Крушельницьких, — переказує Одарка Бандрівська, — одного літа у Тисові спалахнула пошесть холери. Люди мерли, пустіли хати, сумно вили собаки... Маленька Соломія захворіла на холеру... о. Амвросію порадили звернутись до старенької цілительниці Марини, яка порадила пароху піти у гори — до чистого джерела, принести з нього чистої води і давати доньці багато пити: «Та вода є цілюща, бо спливає до джерела з глибин гірських і вбирає в себе соки коренів деревини, трав і квітів». Сів отець Амвросій на коня і поїхав у гори... Довго не знаходив джерела... уже й віру втратив. Коли ж побачив оленя... Пішов непомітно за ним і надбирав джерело... Припав до води — і наче свіжі сили ввійшли у його ество. Набрив води і попрямував до коня. Аж закувала зозуля. Батько попросив, щоб накукувала довгих літ його донечці. Радів отець, бо зозуля закукувала багато разів... Привіз цілющу воду... поставив ліжко з хворою донькою у саду, на свіжому повітрі... напоїв доньку цілющою водою... Кожного ранку сідав на коня та їхав до гірського джерела... Скріпла Соломія від тієї води... перемогла жахливу хворобу... Батько згодом не раз прижартовував: «Пила Люня чисту воду з щедрих джерел свого народу. Тому й до слави дійшла»» (за кн. «Соломія Крушельницька: шляхами тріумфів»).

«Третього березня 1875 року Амвросій Крушельницький одержав парафію в Осівцях Бучацького повіту. Як тільки потепліло в майові дні, він перевіз сюди сім'ю. Про цей час згадує сестра Соломії Олена Охримович: «Осівці — бідне село, але люди там були добрі, щирі. Сільські дівчата часто приходили до нас, гралися з нами, співали чудових народних пісень. Люня радо слухала їх, а часто й

сама співала разом з ними. Тато присвячував нам багато часу: розказував цікаві казки, співав різних пісень і нас заохочував до співу». В Осівцях народилась п'ята дитина у родині о. Амвросія — Емілія.

1878 р. о. Амвросій отримав парафію в с. Біла поблизу Тернополя. «Парохія добра: три подільські села, 200 моргів поля. Поле в більшості віддавали селянам на спілку. Батько дивився через пальці на ту спілку — мало було з неї користі; збіже тане, їди подостатком — а грошей все мало. Хліб пекли дома» (зі спогадів Олени Охримович, наведених М. Скориком у книзі «Причинки до біографії Соломії Крушельницької-Річчіони»). «Незабаром (в кінці 1878 р.,) коли Соломії закінчилося 6 років, батькові вдалося одержати парафію в Білій, коло Тернополя. Ціле літо ми жили в stodolі, бо хата була стара, обшарпана і потребувала великого ремонту... На подвір'ї у нас завжди було зелено, гарно. Перед ганком — клумба, чарівний квітник, а зі сходу — великий садок. З ранньої весни до пізньої осені там цвіли мальви, айстри, черевички, бальзаміни, м'ята, канупір, лікарська шавлія (квітник був і підручною аптекою). В садку росли: подільська морелівка, яблуні, груші, сливи, порічки, агрус тощо. Була також пасіка на кілька вуликів... Тато доглядав садок і бджіл. Багато читав Гете, Шиллера в оригіналах, Шекспіра в перекладі німецькою і, звичайно ж, Шевченка і Франка. Він був дуже музикальний і грав на скрипці та фортепіано. Організував сільський хор, який часто давав концерти...» (зі спогадів Одарки Бандрівської). У цій парафії він організував громадську хату-читальню «Просвіти». Туди він відніс більшу частину домашньої бібліотеки. Він також зорганізував хор із селян при церкві, здатний навіть на виступи в концертах, очолював духовне і культурне життя села. На ювілейних концертах диригував хором товариства «Руська бесіда» в Тернополі. І якщо дорослою Соломія напише: «Хоча б сто років вчився чоловік, все одно мав би чому вчитися», — то в першу чергу ці слова були навіяні ставленням до науки її батька. Так уже влашто-

вана наша натура, що скільки б людина не зробила на цьому світі, чого б не досягла — найперш довести свою вартість їй хочеться своїм батькам. Особливо якщо ми їх любимо. Втім, якщо маємо і якісь інші почуття, справа мало міняється, ствердитися нам найбільше хочеться у власному домі. «Нема пророка в своїй батьківщині», але й нема більш жагучого бажання, ніж стати ним удома» (зі спогадів Олени Охримович, наведених М. Скориком у книзі «Причинки до біографії Соломії Крушельницької-Річчіоні»).

У родині о. Амвросія Крушельницького та його дружини Марії-Теодори з роду Савчинських усього дітей було восьмеро: шестеро дівчаток і два брати. «Ми батька дуже любили, поважали, слухали... В хаті у Білій багато дітей. 1. Антін — помер молодю як студент прав. 2. Осипа (Юзя) — замужна за Карлом Бандрівським. 3. Олена (Оленка) — зам[ужна] за Володимиром Охримовичем. 4. Сальомея (Люня) — зам[ужна] за Чезаре Річчіоні. 5. Емілія (Мільця) — зам[ужна] за Іваном Стернюком. 6. Марія (Маринця) — зам[ужна] за Юліаном Дроздовським. 7. Володимир — жонатий з англійкою. 8. Анна (Нуся) — співачка» (зі спогадів Олени Охримович).

У сім'ї о. Амвросія Крушельницького панував культ музики: о. Амвросій грав на скрипці, фортепіано і тому був першим учителем співу для усіх своїх дітей та їхнім просвітителем. Усі діти були музично обдаровані. «Приходили часто мандрівні музиканти, а то й цілі капелі і арфістки: чехи, словаки, мадярські цигани, євреї. Батько всіх гостив, частував, ночував, помагав одягом, грішми, харчами на дорогу, ще й фірою підвозив. І вони грали не за гроші, а від серця. Раз оден музикант украв вечором татів золотий годинник. Ніхто не помітив. Тато рідко його носив, держав на комоді. А на другий день віддав годинник, «бо у таких людей красти не годиться». Розцілувалися з татом, поплакалися і розійшлися друзями... Одного разу Амвросій Крушельницький зламав ногу і довгий час змушений був не виходити з дому. Якось він зібрав навколо

себе дітей і почав перевіряти їхні голоси. Виявилось, що в Соломії був альт, у Юзі — сопрано, в Олені — мецо. Він учив їх читати ноти, співати на голоси. За шість тижнів, поки батько лежав у ліжку, діти навчилися співати подільських народних пісень і галицьких романсів, виконувати твори Ф. Шуберта, Ф. Мендельсона, М. Глинки, Д. Бортнянського та інших. У домашньому хорі брали участь усі діти, а також товариші старшого сина Антона, які приїздили до нього по суботах і неділях. «Зачалося від того, що тато почав будувати стайню. Викопали яму на глину. Вечором заїхали фіри з дошками, тато вийшов, упав у яму — зломив ногу. Сільський костоправ, потім фельчер, виправляли ногу. Тато лежав у ліжку, нудьгував. Зібрав коло себе дітей своїх, почав їх учити читати ноти з листа. Кожного дня. Потім співати на голоси. Народні пісні: «Чи ти бачив, чи не бачив, як ся збіже сіє» і галицькі романси: «Чом так скрито син сусіда», «Там, де Чорногора утрів край витає», «Як ніч мя покриє», «В гаю зеленім враз зі мнов», «Де згода в родині» і др. Співали пісні галицьких композиторів — «Гуляли, гуляли...», «Крилець, крилець, соколе, дай», «Родимий краю», «Над Прутом у лузі» та ін. Співали Шуберта, Мендельсона, Глинку («Ох, не буди мене словами...»). Мама не боронила тим заняттям... А домашній хор розвивався. Батько дуже не любив, як хто фалшував. Тоді сварив: «Риб-а-фіш». Скоро посівив (батько), але не вилисів. Говорили: «Білий ксьондз з Білої, на білих конях». Бо все їздив білими кіньми до Тернополя. Згодом почали влаштовувати домашні концерти і для гостей. Діти виступали в народних одягах» (зі спогадів Олені Охримович, наведених М. Скориком у книзі «Причинки до біографії Соломії Крушельницької-Річчіоні»).

У побуті сільський парох, яким був о. Амвросій вдовольнявся малими запитами: чобіт не носив і вишиваної кольоратки не мав, коштів на власні потреби не збирав. «Батько — греко-католицький священник, але... трохи інакший, як усі. Читає багато до пізньої ночі:

Ґете, Шиллер (по-німецьки), Шекспір (в перекладі). Випишує газети, журнали в різних мовах. Грає на скрипці (мати рідко коли зазідала за фортеп'яно). Не носить чобіт, ані вишиваної кольоратки. Сільський священник Амвросій Крушельницький постійно спілкується з простими людьми, що давало йому знання і розуміння їхніх турбот і прихильностей. Амвросій Крушельницький любив говорити з людьми про їхні справи, радив, щоб навчали дітей хоча б читати і писати.

Отець Амвросій був високоосвіченою людиною, беззаперечним авторитетом як для селян, так і для своїх дітей. Дружив з Іваном Франком, листувався з Михайлом Павликом, іншими прогресивними діячами культури та освіти. Через це мав неприхильне ставлення деяких тодішніх очільників ГКЦ. Саме татові Соломія завдячувала втіленням своєї мрії. Якби не його по-справжньому батьківська любов, її доля б не склалася так успішно: не отримала б вищої музичної освіти, вона не стала б оперною співачкою, талантом і голосом якої не захоплювались на різних континентах. Її життя стало би сірою буденщиною: дружина священника, може, ще й не люблячого чоловіка, виховувала би дітей і доживала свого віку на якійсь сільській парафії, час від часу згадуючи свої нездійсненні мрії...

«У свого батька Соломія була закохана все життя, її дитинство пройшло під знаком цієї любові. Спершу він захопив її своєю добротою, а пізніше знаннями і прагненням до них. У його бібліотеці серед богословських книг зберігалися Шекспір, Гейне, Шиллер (німецькою), зашифрована переробка «Что делать?» Чернишевського, революційно-демократичні журнали, організаторами яких були Іван Франко та Михайло Павлик. Палкий прихильник прогресу, Амвросій Крушельницький страшенно переживав суд над І. Франком, М. Павликом, О. Терлецьким та іншими. Він боявся, щоб не зламала їх реакція, не вибила із них той святий дух, про який Іван Франко в оповіданні «Моя стріча з Олексою» писав так:

«Всевідущий і всемогутий суд справді признав мене винним, справді в моїм організмі добачив революційну жилку, в моїй крові дослідив краплю такої крові, котру французькі «спасителі порядку» забули пролити до останку в р. 1872, в моїх очах доглянули іскру такого вогню, котрий може запалювати дома «мирних горожан» не гірше нафти»(В. Врублевська. «Соломія Крушельницька»).

Незважаючи на неминучий загальний осуд, о. Амвросій як люблячий батько поставив на перше місце мрії і бажання своєї доньки Соломії: здобувати музичну освіту, вчитися вокалу. Він скасував весілля за декілька днів до призначеної дати. Проте у сільського пароха немає таких великих грошей, щоб забезпечити навчання доньки. Ні галицький становий сейм, ні краєвий виділ (повітова рада), куди письмово звернувся Амвросій Васильович Крушельницький, кошти на студії не виділили. І тоді розумний старий вуйко Дашкевич, правник філії банку на вул. Кляйнівській (тепер — Каме-нярів), відомий меломан і добродій, порадив батькові узяти позику в розмірі 2000 золотих ринських — значна сума, як на ті часи. Так — із Божої ласки й татової позики — Соломія Крушельницька змогла здобути високу музичну освіту спочатку у Львові, а потім за кордо-ном. Соломія була безмежно вдячна батькові, вона завжди відчува-ла його підтримку, віру. Для тисяч шанувальників вона була Сальо-меа, Меа, а для батька залишалася Солохою, Солюнею, Люнею...

Безкінечні гастролі не дають спочинку Крушельницькій. У 1902 році Соломія виступала в Парижі. Робочий графік був над-звичайно інтенсивним. Співала в операх по чотири-п'ять разів на тиждень — нереально рекордна кількість виступів! Смерть без-межно улюбленого і шанованого татка стала для Соломії глибоким потрясінням. Вона тяжко пережила його смерть, а особливо не-можливість бути присутньою на його похороні. «Ви цілком вірно вгадали причину мого мовчання — глибокий сум, що охопив мене. Адже два тижні тому помер мій любий батько. В його особі я втра-

тила ідеальну людину, вірного друга і, нарешті, безмежно близьку й дорогу мені душу. Тепер Ви розумієте, скільки мені довелося вистраждати і як я страждаю зараз. Були потрібні уся моя сила волі й енергія, щоб швидко прибути туди, куди мене кличе обов'язок. Щоденною працею в нових для мене місцях намагаюся підбадьорити себе, подолати розпач і журбу» (з листа С. Крушельницької з Неаполя до невідомої особи). Болісні нотки звучать і в листі до Михайла Павлика: «Багато не пишу, бо часу не маю, а і сама дуже тужу за батьком, то Ви решту зрозумієте».

Амвросій Крушельницький відійшов у вічність 31 грудня 1902 р.

У 1903 р., після смерті отця Амвросія, велика родина Крушельницьких переїжджає у Львів.

Свого часу Амвросій Васильович Крушельницький пошлюбив Теодору, доньку галицького поета і фольклориста Григорія Онуфрійовича Савчинського (1804—1888) і Ганни (1805—1864), доньки Михайла Готоровського та Анастасії Лісинецької — розумницю, котра мала твердий характер та нежіночу наполегливість. Усі, хто її знав, стверджували, що мати Соломії Крушельницької була вродливою жінкою. Вона мала виразні губи і сумні карі очі. Вся постать її в стані спокою набирала характеру поетичної елегантності. Та за мить варто було їй зробити хоч один порух, і все мінялося, ніби спадали чари...

Пані Теодора зналася на поезії, непогано грала на фортепіано, мала гарний голос, співала силу-силенну народних пісень. Але особливо охоче виконувала своїм дітям колискові та гаївки. За дітьми своїми вболівала, хоч не була до них однакова, вирізняла їх, а Соломію і Олену, як найбільш самостійних і непокірних, любила, кажуть, найменш. Намагалася і до них бути справедливою, проте не завжди їй те вдавалося...

Марія-Теодора Савчинська була енергійна і дуже працьовита жінка. Перші роки подружнього життя переконали її, що у вельми коханого Амвросія немає ані хисту, ані бажання хазяйнувати. А без

господарства годі й думати утримувати родину, яка більшала рік у рік. Зарібки її чоловіка могли бути тільки підмогою, а не ґрунтом для існування. Отож усе господарство лежало на її тендітних жіночих плечах. Вміло керуючи своїм домом, вона спокійно прямувала до поставленої мети: забезпечення родини всім необхідним для нормального життя. Її неабияка енергія і рішучість справили їй добру послугу, а працювати вона вміла від світання до смерку. Попри нестатки, пані Теодора створила належні умови життя для чоловіка й восьми дітей. «Вони не цуралися простих людей, навпаки, всіляко намагалися їм допомогти, хоч самі жили в нестатках та боргах, бо годувати восьмеро дітей нелегко» (М. Цибульська. «Незабутня землячка»).

Традиційно дружина греко-католицького священника в Галичині виконувала на селі обов'язки лікаря: надавала першу медичну допомогу, зналася на травах, приймала пологи. Пані Теодора не була винятком. «Мати — головний «лікар» на селі» (О. Охримович. «Причинки до біографії Соломії Крушельницької-Річчіоні»). «Коли в селі захворіє яка бідна людина, до неї зараз ішла мати Соломії, і не з порожніми руками, хоч у яких нестатках доводилось часом жити їм самим» (М. Цибульська. «Незабутня землячка»). За це селяни шанували Теодору Крушельницьку, бо була вона їм і радником, і учителем, і лікарем.

У родині панували оптимізм, затишок, лунали пісні і сміх. Мати багато сил віддавала вихованню, сама багато працювала і дітей змалечку привчала цінувати будь-яку роботу, сумлінно її виконувати, бо була глибоко переконана, що тільки праця тримає людей на землі. «Головна господиня — спокійна, енергійна, рішуча мати; все при праці — від досвіта до пізньої ночі». Всі вони мали свої обов'язки. Дівчата допомагали по кухні, прибирали кімнати, нянчили молодших дітей, доглядали квітник та город. Соломія відповідала за птицю. Годувала її і допомагала мамі по господарству.

«Мати, — як згадувала О. Охримович, — заставляла всіх дочок до господарства. Кожна мала свою ділянку: Соломія годувала дріб, ще й голуби; Олена пильнує свиней (підгодувала свинку, продала, купила собі суконку; Соломія насаджувала собі курята), інші — стирають порохи, церують, підливають цвіти у вазонках, помагають в кухні». Саме їй Соломія завдячувала своїм умінням трудитися постійно, наполегливо, «до памороків». Проте коли хтось із дітей Крушельницьких сідали за піаніно, грали і співали, то пані Теодора ні разу нікого не вигнала. У їхній сім'ї любов до пісні була у крові. Бо це — співоча родина.

Після смерті чоловіка о. Амвросія за порадою доньки Соломії Теодора Крушельницька ліквідує господарство в Білій і переселяється з родиною до Львова. Обов'язок по утриманню матері, брата Володимира та молодших незаміжніх сестер взяла на себе Соломія.

Панна Марія-Теодора стала свідком триумфу своєї талановитої, такої самостійної і рішучої у досягненні поставленої мети доньки. Вона тихо відійшла у вічність у вересні 1907 року.

НЕПЕРЕВЕРШЕНЕ ЛІРИКО-ДРАМАТИЧНЕ СОПРАНО

...Ви маєте пронести славу нашої пісні...
До дітороддя є мільйони, а велика спі-
вачка Соломія Крушельницька — одна.

З листа М. Павлика

Перша з жінок-співачок української народності вирушила у світ, щоб учи-
тися і здобути славу. Вона своїм успіш-
ним почином додала відваги і вказала
дорогу жінкам на поле мистецтва.

О. Бандрівська

У шість років Соломія вперше сіла за фортепіано. Позаяк школи у селі не було, то про освіту дітей дбав сам татко. Всі в родині любили музикувати. Соломія ж, яка любила це найбільше, просиджувала за інструментом годинами. Потім з'явилася гувернантка — мадам Бауер, румунка, яка навчала дітей гри на фортепіано.

Якось Амвросій Крушельницький зібрав навколо себе дітей і почав перевіряти їхні голоси. За шість тижнів, поки батько лежав у ліжку (зламав ногу), діти навчилися співати подільських народних пісень і галицьких романсів, виконувати твори Ф. Шуберта, Ф. Мендельсона, М. Глинки, Д. Бортнянського та ін. У домашньому хорі брали участь усі діти. Виступали не тільки в домашніх концертах і виставах, співали і в сільському хорі, організованому Амвросієм Крушельницьким. Диригувала там інколи й мала Соломія.

Соломії тоді було 10 років. Самодіяльний театр села Біла вирішив ставити «Наталку Полтавку» Івана Котляревського. У головній ролі

мала виступати Соломія. Усі довго готувалися, самотійно шили костюми, адже на виставу мав приїхати Великий Каменяр. І ось настав день прем'єри. Іван Франко прибув не один, а з приятелем Карлом Бандрівським, котрий приїхав свататися до старшої сестри Соломії — Осипи. Соломія настільки була вражена приїздом гостей і так чудово співала, що, захопившись, проспівала й ті пісні, котрі не стосувались ролі. Вона знала безліч українських народних пісень і хотіла гостям зробити приємний подарунок. Франко звернув увагу, що у дівчинки чудовий благородний голос і вроджений талант до співу.

Після цього концерту вона почала навчатись у Тернопільській гімназії. Разом із сестрами вона співала у хорі «Руської бесіди» та у сільському хорі, організованому її батьком. У 12 років Соломія мала гарний і м'який альт, чим вирізнялася серед ровесників. Згодом їй довелося проспівати свою першу сольну партію. У Тернопільській гімназії вона здобуває перші навички з музики — інструментальні і вокальні. Співу та гри на фортепіано вона навчалася у Євгенії Барвінської, матері майбутнього композитора Василя Барвінського. Будучи прекрасною піаністкою й ерудованою жінкою, як зазначає І. Комаревич, Є. Барвінська належала до тих представниць української священничої інтелігенції, яка заклала фундамент національної музичної культури Галичини. Саме вона познайомила талановиту гімназистку з солоспівами М. Лисенка, камерними творами українських композиторів та народними піснями. У 12 років Соломія виступала в концерті на честь Тараса Шевченка. Після цього її стали запрошувати до участі в аматорських виставах товариства «Руська бесіда», в хорових концертах польського товариства «Лютня», тернопільського «Бояна». Вона з успіхом виконувала твори М. Лисенка, Н. Нижанківського, читала твори Т. Шевченка, І. Франка, Й. Кобринського.

Старший брат Антон розумів виняткову обдарованість сестри. Попри існуючі у суспільстві погляди, що порядна дівчина (ще й

священникова донька), не повинна виступати на сцені, Антон переконав батька віддати Соломію вчитися. Позичили грошей, і восени 1891 р. вона почала навчатись у Львівській консерваторії гри на фортепіано у професора Владислава Вшелячинського та співу — у професора Валерія Висоцького. Виступала на студентських вечорах, у концертах музичного товариства «Боян».

Навчання закінчила у 1893 р. зі срібною медаллю й відзнакою. В дипломі є унікальний запис, що робить честь далекоглядності її педагогів: «Має всі дані, щоб стати окрасою навіть першорядної сцени... Дзвінкий і дуже симпатичний звук голосу її мецо-сопрано, освіта музична, високе почуття краси, природна зовнішність, сценічна постава — усі прикмети, якими обдарувала її природа, заповідають їй в артистичному світі найкращу будучність».

15 квітня 1893 р. року С. Крушельницька дебютувала на сцені Львівського оперного театру в партії Леонори в опері «Фаворитка» Г. Доніцетті. Згодом був виступ у партії Сантуцци в опері «Сільська честь» П. Масканьї. Соломія і зовні дуже відповідала образіві цієї героїні: була висока, струнка, мала довгі русяві коси, великі сірі очі. У цій виставі доля вперше звела її із всесвітньо відомим українським тенором Олександром Мишугою, котрий чимало допоміг порадами. Успіх у глядачів і критики, платня, гідна досвідчених співаків, становище примадонни, — інша зупинилась би на цьому з радістю. Але С. Крушельницька прагнула більшого — відчувала недостатність своєї фахової і загальної освіти...

В одній із львівських вистав Соломію почула відома італійська співачка Джемма Беллінчоні, яка саме гастролювала у Львові. Вона порадила їхати до Італії — продовжувати навчання у визнаних майстрів бельканто. Обіцяла, що на час навчання в Мілані Соломія зможе жити в її батьків. Батько узяв позику в банку і восени 1893 р. повіз дочку до Мілана, де Соломія почала вчитися у відомого професора вокалу Фаусти Креспі. Вона бере уроки сценічної майстер-

ності й міміки у професора Конті. Ось коли знадобилося вироблене в дитинстві вміння працювати! Щоденно — уроки співу, розучування нових творів, що тривали по шість годин. Вона вивчала також історію музики, літературу, мови, естетику.

Невдовзі вона починає виступати в концертах музично-драматичної школи «L'Armonia», виконуючи з успіхом складні оперні арії. Та гроші швидко вичерпались, а сім'я допомогти не могла.

Маючи вже певний успіх в Італії, С. Крушельницька звертається до галицького сейму з проханням про допомогу на подальше навчання, але отримує відмову. На щастя, талантом молоді співачки захопилася багата англійка, яка любила музику і спів. Міс Александер, почувши Соломію на сцені, взяла на себе матеріальні витрати на її навчання в Мілані.

Після року навчання у Ф. Креспі голос Соломії з мецо-сопрано розвинувся до лірико-драматичного сопрано, що більше відповідало його природі. Вона одержала перші запрошення на провідні партії в оперні театри Італії. Дізнавшись про успіх землячки у вимогливої і безкомпромісної італійської публіки, Львівський оперний театр у квітні 1894 р. запросив С. Крушельницьку на гастролі. Ф. Креспі не радила переривати навчання, та цього вимагало скрутне фінансове становище сім'ї, і співачка дала згоду. У Львові С. Крушельницька співала у «Фаусті» (Фауста співав Олександр Мишуга). А ще — «Аїд», «Трубадур», «Бал-маскарад», «Галька», «Страшний двір», «Африканка», «Дочка кардинала», «Гугеноти»...

Восени 1894 р. вона змогла продовжити навчання у Ф. Креспі. Та у січні 1895 р. знову повернулася до Львова, де виступала в партії Манон в опері «Манон Леско» Дж. Пуччині.

Давно зацікавившись творчістю Ріхарда Вагнера, Соломія їде до Відня щоби вивчити провідні партії в його операх. Це був ризикований крок для молоді співачки: щойно діставшись перших

вершин у мистецтві бельканто, опанувати зовсім іншу манеру — німецьку вокальну школу, пробувати себе в партіях, на яких не один співак утратив голос... Ризик виправдався. Більше того — С. Крушельницька стала найвидатнішою «вагнерівською примадонною» ХХ ст.

У цей час вона приймає запрошення Краківської опери виступити у «Трубадури», «Балі-маскарад» й «Дочці кардинала», бо у Кракові вона могла ще й дебютувати в «Лоенґріні» Р. Вагнера. Успіх був надзвичайний. Після Кракова Соломія дала чимало концертів у різних містах Галичини. Восени повернулась у Мілан — закінчувати навчання. Ставши відомою європейською співачкою, С. Крушельницька все ще продовжувала опановувати таємниці вокального і сценічного мистецтва.

На зимовий сезон її заангажували в Кремоні, де вона з 1 січня 1895 р. взялася до репетицій «Манон Леско». На останній із них був присутній Дж. Пуччині. Знайомство з ним переросло у дружбу на довгі роки. Кремонські вистави пройшли так успішно, що через два місяці С. Крушельницьку запросили на сезони в інші міста Італії. Італійська публіка захоплена зустрічала кожен виступ надзвичайно емоційної, красивої і бездоганно музикальної співачки.

Як примадонну в складі італійської трупи її запрошує на гастролі Одеський оперний театр. С. Крушельницька в Одесі дебютує в «Отелло» Дж. Верді, «Джоконді» А. Понк'еллі, «Тангейзері» Р. Вагнера.

З Одеси співачка спеціально їде до Львова, щоби 10 березня 1897 р. взяти участь у концерті з нагоди 36-х роковин смерті Т. Шевченка. Там вона виконувала українські народні пісні в обробці М. Лисенка. Згодом після повернення з Чилі в неї були відповідальні виступи в Бергамо — рідному місті Г. Доніцетті, куди її запросили з нагоди сторіччя великого композитора. Українська співачка стає дедалі популярнішою в Італії. Вона виступала в Пармі, Брешії, Бергамо, Удіне, в Мілані, Турині, Зарі, Трієсті...

Навесні 1898 р. С. Крушельницька виступала з концертами в Тернополі, Львові, Станіславові, Бережанах, Стрию та інших містах Галичини. На сезони 1898—1902 рр. С. Крушельницька прийняла ангажемент Великого театру у Варшаві, на сцені якого тоді виступали Карузо, Баттістіні, Адам Дідур та інші уславлені співаки. Захоплено приймаючи кожну її появу на сцені, польські театри особливо високо цінували співачку за виступи в польських національних операх — «Галька», «Графиня» та ін.

Наприкінці 1900 р. Варшава відзначала своєрідне національне свято — 500-ту виставу опери С. Монюшка «Галька». З цієї нагоди С. Крушельницька виїздила на кілька вистав і до Вільно, де довгий час жив і творив С. Монюшко. Преса багато писала про те, що примадонна цікавилася долею колишньої виконавиці Гальки, обраної самим композитором на цю роль, — Валерії Ростковської, яку примхлива доля загнала в добродійний притулок Св. Францішка Салезі. Зустріч у притулку цих двох артисток — зірки, яка згасла, із зіркою, котра яскраво світить, була дуже хвилюючою. С. Крушельницька запросила В. Ростковську на ювілейну виставу опери до своєї ложі, де на сімдесят п'ятому році життя одержала квіти від примадонни. Щоправда, дехто з польських критиків не міг вибачити українській співачці італійської освіти, вони намагалися повернути проти неї громадську думку. Дедалі складніші стосунки ставали і з адміністрацією польських театрів.

Ігноруючи ворожі шовіністичні виступи у пресі, С. Крушельницька активно підтримує стосунки з І. Франком, М. Павликом, фінансово допомагає створеній ними радикальній партії, на агітацію та на «Громадський голос».

Співаючи у Варшаві, вона з Карузо, Баттістіні, Арімонді, Тетраціні та іншими зірками італійської трупи щороку приїздила на гастрольні вистави до Петербурга. Соломія в січні 1902 р. виконувала там партію Тетяни в «Євгенії Онегіні». Після її виступів на сцені

Маріїнського театру російська критика назвала її «жінкою-Шляпіним». Запрошена співати в царському палаці, С. Крушельницька закінчила свій виступ так, як це робила весь час в усіх країнах світу, — українськими піснями. І коли імператор Микола II запитав «італійську примадонну», що це за пісні і якою мовою вона їх співала, — та відповіла: «Це пісні мого народу — українські пісні...»

У травні 1902 р. вона виступала в Парижі. Разом із польським тенором Яном Решке вони співали в «Лоенґріні»...

До кожної вистави готувалася дуже старанно.

Співачка придбала для сім'ї у Львові кам'яний будинок (на вулиці Крашевського). Теодора Григорівна померла там у 1907 р. Сестри Емілія і Марія повиходили заміж. Брат Володимир закінчив юридичний факультет Львівського університету. Наймолодшу сестру Ганну, яка мала гарний голос, Соломія взяла до Італії, де та вчилася сольного співу у найкращих педагогів Мілана. Проте Ганна так і не змогла подолати свою невпевненість у тіні слави старшої сестри. Вона так і залишилася сестрою «Великої Меа» (так називали Крушельницьку у Варшаві).

29 травня 1904 р. С. Крушельницька блискуче виступила при тріумфальному відродженні «Мадам Баттерфляй» Дж. Пуччині у Брешії в театрі «Гранде».

1904-й був для ушлюбленої артистки роком творчих випробувань. На неї чекав Рим, театр «Костанці» — місце її перших виступів. «Аїда», «Валькірія», «Адріана Лекувер» — віхи її яскравого успіху. Незабутні були її «египетська рабіня» Аїда, войовнича, пристрасна й водночас сувора Брунгільда, блискуча, талановита і запальна Адріана.

За цим щасливим сезоном були інші ролі в міланському театрі «Ла Скала», в туринському «Реджо», неаполітанському «Сан Карло», палермському «Мессімо».

Співачкою захоплювалися в Росії, Польщі, Іспанії, Північній Америці. Живучи в Італії, вона співала в Португалії, Єгипті, Алжирі,

Іспанії, Бразилії, Аргентині. Її останній — уже концертний виступ в цій країні 1923 р. став неперевершеним тріумфом навіть у її сповненому слави житті. Крушельницька стала тут настільки популярною, що саме її було запрошено в 1910 р. виконати на врочистому святкуванні сторіччя незалежності державний гімн Аргентини!

Довгі роки творчої співпраці і щирої дружби пов'язували С. Крушельницьку з найвідомішим диригентом ХХ ст. Артуро Тосканіні. Найвимогливіший до музикантів, як і до себе, він схилився перед С. Крушельницькою, вважаючи її винятковою. Голос співачки, — за визначенням італійських критиків, — абсолютне сопрано широкого діапазону відзначалося тільки йому притаманною привабливістю і специфічним чарівним оксамитовим тембром. Він був сильний, запальний, звучний і співучий, — Тосканіні вважав його неперевершеним музичним інструментом. Крім того, йому імпував характер і стиль співачки, яка завжди могла запропонувати щось своє, нове й оригінальне в роботі над кожною партією. Здавалося, що творчий інтелект був безмежний, а вогонь пристрасті мимоволі підкорював слухачів.

Тосканіні запросив Соломію на головну роль в опері «Лорелея» А. Каталані. А через два роки завдяки Тосканіні вона першою виконала в «Ла Скала» головну роль у новій для Італії опері «Саломея» Р. Штрауса, яка пройшла з великим успіхом саме завдяки її блискучій грі.

У лютому — квітні 1915 р. Крушельницька в «Ла Скала» виконувала роль Федри у прем'єрі однойменної опери І. Піццетті. Це був її останній виступ і тріумф на цій найушлавенішій у світі оперній сцені.

Ще впродовж кількох років вона виступала в Монте-Карло («Євгеній Онегін», «Демон»), у Лісабоні («Мадам Баттерфляй»), у Неаполі («Лоенгрін», «Лорелея»).

А з 1923 р. присвятила себе тільки концертній діяльності, кілька років перед тим готуючи новий для себе камерний концертний репертуар. Добирала твори композиторів різних епох і народів, переважно романси й пісні (оперні арії, вона вважала, слід виконувати тільки в супроводі симфонічного оркестру). Всі концерти закінчувала співом українських народних пісень, часто під власний акомпанемент на фортепіано. Виконувала старовинні класичні, сучасні й народні пісні сімома мовами — італійською, французькою, німецькою, англійською, іспанською, польською і російською.

Розуміючи швидкоплинність вокального мистецтва, здійснила записи на грамплатівки невеликої частини свого репертуару (хоча лише провідних оперних партій нею було проспівано 64). Сьогодні знайдено й відреставровано 36 її грамзаписів, чотири з них — українські народні пісні.

В Італії Крушельницька прожила близько сорока років. По смерті чоловіка вирішила повернутись в Україну. Проте мила її серцю Батьківщина перетворилася на зловісно-жорстоку сталінсько-радянську країну...

Розділ сьомий

РОЗБИТІ СЕРЦЯ

Я закопалася в музиці, що не здібна о чимсь іншим думати. Нещасливим був би мій чоловік, якби я і по заміжжю не покинула театру. Я б його не потрафила так любити, як люблю музику.

З листа С. Крушельницької

Сонечко, Солоню, прости мене, ти все-світньо знана артистка, але серце мое стигне... Бо я мати, я вас восьмірко виносила під серцем. Вона, моя фантазія, теж, бувало, сягала за обрії, за небо-край... Та я кроку не могла ступити без мислі о вас... Ти пішла найдалше, стала великою людиною. То добре, Солоню. Та ще я хотіла твоїх діток бавити. Не судилося, мій соловейку. Смутку мій, радосте і гордосте моя...

З листа Теодори Крушельницької

Європа, Америка, Африка... Серед шанувальників — безліч політиків, багатіїв і всесвітньо відомих співаків. «Мільйонери пропонували мені — з умовою, коли вийду за них заміж, — збудувати окрему оперу виключно для мене або радили забувати про свою тяжку професію і обрати собі спосіб життя до вподоби в якій завгодно частині світу: на горах Тибету або на золотистому морському піску...»

Але Соломія всю свою пристрасть віддавала тільки сцені...

«Як жінка Соломія Крушельницька була незвичайно красивою, елегантною, з вишуканими манерами. І разом з тим — дуже простою, щирою, сердечною, доброзичливою. Вона однаково ставила-ся до людей будь-якого соціального стану, чим викликала до себе прихильність, повагу і симпатії всіх, хто її оточував», — зазначає музикознавець Негріта де П'яцціні. Нею захоплювалися, її боготворили, за неї змагалися. Її руки просили. Але Соломія так була захоплена мистецтвом, що присвячувала йому кожну хвилину. Про заміжжя й не думала...

Тодішні галицькі закони визначали, що доньці священника не випадає марити співом та музикою або мріяти про сцену. Треба думати про господарство і жити, як належиться. У 17 років юна і чарівна Соломія постала перед першим вибором. На свята, переважно на релігійні, у священницьких родинах гостювали семінаристи, знайомлячись із дівчатами — потенційними нареченими. Адже перед висвяченням семінарист мав одружитися. І до Білої неподалік Тернополя, де жила тоді родина Крушельницьких, час від часу навідувалися молоді хлопці-семінаристи. Якось до родини Крушельницьких, в якій понад усе цінувалась музика, й усі восьмеро дітей співали у домашньому хорі, приїхав у гості батьків товариш Гутковський із сином-семінаристом Зеноном. Він мав познайомитися зі старшою із сестер — Оленою. Але під час виступу сімейного хору молодий, гарний і поставний семінарист Зенон закохується у 17-річну Соломію. У сім'ї Крушельницьких вже розпочалася підготовка до весілля...

Про цей епізод з життя Соломії читаємо у спогадах Олени Охримович, записаних Михайлом Скориком: «Як дівчата підросли, почали приїжджати женихи, переважно питомці (студенти богословської семінарії). На черзі була Оленка. Скоро потім приїхав жених — питомець Зенон Гутковський. Але знехтував усталений порядок, поминув Оленку, і почав свататись до Люні. Що ж... дочок

багато... заручились за рік до висвячення. Нічого собі чоловік. Але йому щораз більше не подобається, що його будуча жінка багато співає, грає, говорить про музику. «Як вийдете заміж, то господині не буде часу все тільки співати», — говорить.

У Люні завмирає серце: кінець співам, музиці. Не подобається женихові, що все розмови про Баха, Бетховена, Шопена. Жартує: «Я не Шопена люблю, а шопу. І остання заява, що він волисть цирк, а не музику чи оперу. Але виправу шиють. Сумують, а шиють. Окрема кравчиня в хаті. Є що шити. Усе готове. Розіслані письмові запрошення. «Маємо честь повідомити, що шлюб нашої дочки... з... відбудеться дня..., на який маємо честь запросити...» Буде весілля, а в хаті сумно. А потім лист від жениха: «Купую шлюбні обручки».

Старший брат Антін зумів переконати батька розірвати заручини та дозволити доньці вчитися в консерваторії у Львові. Люблячий батько поставив на перше місце мрії і бажання своєї доньки і, незважаючи на неминучий загальний осуд, скасував весілля за декілька днів до призначеної дати... Соломія була безмежно вдячна батькові. Вона завжди відчувала його підтримку, віру. «Люня, заохочена братом (Антоном), рішається на розмову з батьками. По розмові — лист до жениха: «...так що можете вже обручок не купувати».

Люня свобідна, з радости танцює: вона буде вчитися співу!»

Амвросій Васильович не дозволив людським поголоскам занастити душу дитини, відправивши доньку старшої сестри Осипи в польське місто Ниськ.

Соломія вперше була змушена залишити рідний дім. Але, здається, гіркота першого кохання і першого розчарування далася їй легко, адже вона була зовсім молодою і так прагнула здійснити свою мрію — вчитися музики і співу... Та й усе життя ще було попереду. «Пригнічений стан, що було охопив її, відлетів і не повертався. Натомість зріло переконання, що ніхто інший не зможе її зробити щасливою, доки вона не знайде власної долі в самій собі».

Соломія не належала до людей, готових жертвувати мистецтвом заради кохання. Вона стверджувала: «Я закопалася в музиці, що не здібна о чимсь іншим думати. Нещасливим був би мій чоловік, якби я і по заміжжю не покинула театру. Я б його не потрапила так любити, як люблю музику». Завжди пам'ятаючи, що мала можливість учитися саме на позичені батьком гроші, які він віддав їй, відриваючи від інших дітей, працелюбна Соломія цілеспрямовано розвивала в собі внутрішню дисципліну.

У житті юної Соломії була ще одна романтична історія. Другом старшого брата Антона був диригент, хорознавець та музичний критик Володимир Садовський — виходець із приміського села Довжанка. Він часто гостював у Білій. Вони дуетом співали уривки з опер «Різдвяна ніч» і «Запорожець за Дунаєм». На своє горе, він до нестями закохався у співочу красуню. Його кохання було настільки щирим, пристрасним, що він не міг бачити своєю дружиною якусь іншу дівчину. Врешті-решт, Соломія щиро зізналася юнакові: «Даруйте, Володимире, я не маю часу на кохання, бо думаю тільки про науку»... Слізьми зрослося його безнадійне серце, жаль тиснувся йому до грудей... Та він кохав її, мовчав... Він ждав і вірив, що вона зрозуміє його наболілу душу.

Одержавши відмову, не одружувався, висвятився на священника. Щасливий був чути про її тріумфальні успіхи на сцені. Довго працював парохом і диригентом знаменитого хору при українській церкві св. Варвари у Відні, згодом у Перемишлі, Львові. Він був щасливий та радів з будь-якого приводу, щоб побачити Соломію чи навідати її з якимось проханням від друзів. Був щасливий, коли в театрі вручав їй квіти. Інколи тішився красою її голосу, коли вона й не знала, що він сидить у залі. Тішився, коли побачив на сторінках газети свою рецензію на концертний виступ коханої. Листи до Соломії підписував: «Той сам» або «Той сам Садовський». «Я щасливий, що був єдиноюлюбом!» — заявив незадовго до смерті своїй

племінниці Стефанії Садовській, розповідаючи про своє кохання до неперевершеної і чарівної Соломії.

За легендою, люди одного разу бачили сивоволосу Соломію біля могили Садовського на Личаківському цвинтарі. За декілька кроків від його могили буде згодом поховано і «його Соломію» (за версією П. Медведика зі «Співачки світової слави»).

Львів. Навчання в консерваторії. Брати Окуневські. Їхній прадід — вправний рибалка та плавець писався — Окунь, а шляхетське закінчення додав дід Адам — Данило. Діти родини Окуневських росли в дружній, згуртованій атмосфері. Їм змалку прищеплювали засади християнської моралі і національну свідомість. У ті часи в Галичині панували погляди, що українці мають бути або селянами, або в кращому разі — священниками: «дорога або в хлопи, або в попи».

Брати Окуневські вирішили присвятити себе світському служінню й обрати різні професії. Ярослав — студент медичного факультету Віденського університету, голова товариства «Січ» у Відні, Теофіл здобував освіту на правничому факультеті Віденського університету.

Опинившись у консерваторії, Соломія не збиралася облаштовувати подружнє життя, бо хотіла досягти успіху в улюбленій справі. Тому вона багато працювала, відмовляючи собі у розвагах і навіть у спілкуванні з друзями. Від повної самотності, як стверджує В. Мельник, її врятувало тоді знайомство з 30-річним адвокатом прогресивних поглядів — Теофілом Окуневським. Вони часто зустрічалися. Оточення вважало його її нареченим. Теофіл постійно супроводжував Соломію, адже за тодішніми нормами молодій, неодруженій дівчині не личило самій ходити. Їхні розмови допомагали Соломії пізнавати світ. Він знайомить її з новітніми ідеями емансипації, соціальних перетворень, які, безперечно, зробили значний вплив на формування її світогляду. Він супроводжував її

на прогулянки або запрошував після спектаклю на вечерю чи просто заходив за нею до консерваторії. Соломії назавжди запам'ятався чи не єдиний їх спільний вечір. Вона насолоджувалась спілкуванням. Сповнена вражень, заснула пізно. А наступного дня не змогла гідно проспівати на уроці. На те почула докір професора Валерія Висоцького: «Справжній талант дуже ревнивий, він не терпить суперника».

Соломія зробила вибір на користь навчання і закінчила консерваторію з медаллю. «Я добре знаю, що таких людей, які б мали нахил до уділення своїх знань, не дуже багато, і я відчуваю до них велику шану. Поминаючи мого батька та брата, першим моїм просвітителем... котрий із задоволенням уділяв (і тепер уділяє, помимо того, що часово стратив критичне відчуття до мене) світло знання і навчив мислити, був і є доктор Окуневський...», — писала в одному з листів С. Крушельницька.

За морськими походами і флотською службою Я. Окуневський особливо не дбав про особисте життя. За 33 роки своєї кар'єри він пройде шлях від корабельного лікаря до рангу генерального лікаря, (тобто контрадмірала) і начальника медичної служби військово-морського флоту Австро-Угорщини. Ярослав вирізнявся великою працездатністю, обширними знаннями, високим інтелектом; вільно розмовляв англійською, французькою, італійською та німецькою мовами.

«Д-р Ярослав Окуневський був справжнім європейцем, надзвичайно культурною і вихованою людиною. Завжди елегантно, зі смаком одягнений, він був зразком джентльмена».

Теофіл познайомив свого брата з Тією, серця котрої він так довго і наполегливо прагнув завоювати. І відтоді обоє братів Окуневських страждали від кохання до Соломії. Ярослав їздив у містя її гастролей, купував найкращі квіти, зберігав газети зі статтями про Соломію...

Упродовж десяти років брати Теофіл та Ярослав Окуневські сподівалися здобути взаємність неперевершеної «Каро Меа». Теофіл їздив до неї у Мілан, там освідчився у коханні та запропонував шлюб. Він був готовий взяти Соломію за жінку навіть «після того, як вона сама побувала по світах» (що теж для порядної дівчини у той час було неприпустимо).

Після категоричної відмови Соломії вийти заміж і покинути сцену стосунки між Тео і Соломією припинились. 40-річний Теофіл познайомився в Києві з молодою бездітною вдовою — росіянкою Марією Василівною. Вони побралися і мали єдину дочку — Олену. 1899 р. Ярослав теж одружився — з 25-річною Отілією Зайзер, у наступні три роки у них народилися доньки — Дора і Ольга.

Про своє особисте життя Соломія Крушельницька не любила говорити, а отже, не залишила жодних спогадів. Тому єдиним джерелом інформації були спогади та листи родичів, друзів співачки. Так, у листах відома львівська художниця Ярослава Музика, племінниця співачки, згадувала, що знаний львівський адвокат Микола Шухевич теж був закоханий у її тітку Соломію.

Адвокат Микола Шухевич походив із знаного роду Шухевичів («тишковецька лінія» родини Шухевичів). З цього роду вийшли кілька поколінь: священники, науковці, митці, юристи, військові. Вони плекали такі чесноти, як патріотизм, духовність, пошана до рідної української культури.

Микола Шухевич був глибоко релігійний і визначався освіченістю. Він доводився молодшим братом професору Володимирі Шухевичу (дідові Романа Шухевича — Тараса Чупринки). Адвокат Микола Шухевич був відомий тим, що перед Першою світовою війною брав активну участь в економічному житті краю. Він — один із засновників «Земельного банку іпотечного» у Львові, активно підтримував становлення української спортивно-молодіжної організації «Сокіл — Батько», він долучився до купівлі земельної

ділянки за Стрийським парком — «Тору циклістів» у Львові, для облаштування спортивного стадіону для українських «соколят», аби товариство «Сокіл — Батько» не залежало від польських властей. Тоді як, за словами організатора соколівського руху професора І. Боберського, «на 27 тисяч висланих листів, а 7 тисяч пригадок 14 тисяч людей не прислало навіть 5 крейцарів на Український город у Львові. В народнім гімні співаємо: «Душу й тіло ми положим за нашу свободу», а відтягаємося положити за цю свободу п'ять корон».

Цей спортивний комплекс вартістю 133 855 австрійських крон назвали «Український город». До складу комплексу входило футбольне поле із трибуною на 270 місць, три тенісні площадки, легкоатлетичні доріжки та велосипедний трек (довжина кола — 400 метрів).

Висока та струнка білявка з довгими косами, великими виразними очима, відкрита та щира, весела й дотепна унікальна вокалістка, вражаюча артистка, що вирізнялася красою та елегантністю, не могла не привернути уваги молодого студента-правника Миколи Шухевича.

15 квітня 1893 року Крушельницька дебютує в партії Леонори в опері «Фаворитка» Доницетті за режисурою Камінського в театрі Скарбка. Її партнерами були першорядні співаки О. Мишуга, Ю. Єрьомін, Р. Бернгардт і А. Каспровичева. «Про п. Крушельницьку, — писав рецензент газети «Діло», — можемо по першій виступі сказати таке: голос видатний, отже, навіть для більшої сцени відповідний, свіжий, м'який, з прекрасною ліричною барвою, однак ж, як могли ми замітити, спосібний і до драматичних або героїчних партій... Крушельницька першим виступом своїм перескочила відразу дебютантизм і вступила сміло в ряди співачок з найкращими надіями на будучність...»

Ще як учениця Соломія виступає в міському оперному театрі. Опера «Фаворита». Співали учениці і артистки, Мишуга. Повний успіх. Тодішня опера містилася в нинішньому театрі ім. Заньковецької.

Соломія познакомилася з... Миколою Шухевичем (потім адвокат у Львові)...» (О. Охримович. «Причинки до біографії Соломії Крушельницької-Річчіоні»).

Між молодими людьми на деякий час виникли романтичні стосунки. Крушельницька їде в Італію на навчання. Ставка дуже висока. Вона жертвує своїм особистим життям заради слави (а всі підстави стати непересічною зіркою уже спорокували і запевнили в цьому батьків та українську громаду знамениті Джемма Беллінчоні та Фауста Креспі). Вона може послужити рідному народові. М. Шухевич спеціально вирушає за нею в Італію, аби запропонувати руку і серце. А отримавши відмову, він (за спогадами) лише поцілував розпущене волосся Соломії і без зайвого слова повернувся додому дуже сумним. Хоча згодом вони вирішили залишитися щирими друзями (О. Охримович. «Причинки до біографії Соломії Крушельницької-Річчіоні»). Про засватини М. Шухевича вже на схилі літ Соломія розповіла, як про сокровенну таємницю, свій племінниці Одарці Бандрівській. Що ж, жертва Соломії на вівтар мистецтва і України очевидна. «Спи, серце, спи...» Вона сама колись сказала: «Adio, adio...»

Михайло Павлик... Імпульсивний, інколи примхливий, а то й беззахисний, як дитина (у нього траплялися прикрі непорозуміння з І. Франком і навіть із терплячим М. Драгомановим). Проте, як зазначає П. Шкраб'юк, завжди щирий і самовідданий; непересічний письменник, автор психологічно точних, акварельно-прозорих за стилем оповідань. Він ніколи не фальшував, його прирівнювали до «перших апостолів християнства», називали ідеалістом, фантастом,

диваком, людиною, яка з реальним життям не має нічого спільного. А виявилось, що був він найбільшим реалістом: усе, що його тривожило, справдилося, а все, що передбачав, — збулося. Французи у таких випадках говорять: «шерше ля фам» — «шукайте жінку». І ця жінка — Соломія. У житті молоді Крушельницької, як твердять деякі автори, письменник Михайло Павлик з'явився, коли вона вчилася в Італії, у Мілані, у відомого професора вокалу Фаусти Креспі. Вона бере уроки сценічної майстерності й міміки у професора Конті. Щоденно уроки співу, розучування нових творів по кілька годин. Вона вивчала також історію музики, літературу, естетику. Однак, сумуючи за домівкою, Соломія потребувала спілкування. З М. Павликом її, як стверджує В. Врублевська, познайомив (собі ж знову не на користь) Теофіл Окуневський. М. Павлик і Т. Окуневський, за твердженням І. Чорновола, навіть ворогували між собою через молоду талановиту красуню-співачку. А вона ж намагалась підтримувати максимально дружні стосунки з обома, рішуче відхиляючи зазіхання на її свободу! Про палке захоплення М. Павлика Соломією Крушельницькою свідчить його лист до М. Драгоманова: «Та зверніть Ви увагу на ту людину, котра гаряче бажає познайомитися з Вами і служити нашій справі. Окрім величезного артистичного таланту... це дійсно чудо якоесь між русинками. У Львові я переконався, що вона вже тепер здобула собі благодатний культурний вплив на русинів загалом, і то в поступовому, майже радикальному напрямку, і чим більше ми попрацюємо над її духовним розвитком, тим більшим той вплив буде. Ось де наш інтерес. Вірте мені, що та молода людина відіграє велику роль між русинами, коли ще не далі. Вона є величезна психологічна сила. Я щось таке бачу вперше в житті».

Про закоханість М. Павлика у С. Крушельницьку натякає у своєму листі до М. Вояківської (Грушевської) й Н. Кобринська. Соломія своєю відмовою боляче вразила самотнього Павлика, душевна рана якого ніколи й не загоїлася. У особі Соломії Крушель-

ницької М. Павлик знайшов ідеальне втілення української емансипованої жінки. Відтоді він усіяко її підтримував — як у листах, так і в оцінках її таланту. Старший за неї майже на двадцять років, М. Павлик у становленні С. Крушельницької як особистості відіграв справді велику роль. У листі до М. Павлика з Мілана від 1 січня 1894 року Соломія написала: «Я вам кажу тільки, що хочу працювати і без праці жити не можу. Але і жити мені хочеться, тобто жити на сім світі, бо я нічого не сподіваюся по смерті! Се дуже трудно погодити ті два пункти в моїм фаху, а один без другого для мене і моїх поглядів не може екзистувати, бо як в моїй кар'єрі не допроваджу до нічого, то й до життя буду не здібна, зломана, а жити без артизму я не можу...» Проте у квітні цього ж року С. Крушельницька вже впевненіша у виборі життєвого шляху, оскільки Павлик наполегливо радив співачці присвятити себе служінню мистецтву.

З листа до М. Павлика від 4 квітня: «Не хочу абсолютно заперечувати Ваших підозрінь, бо всьо можливе на тім Божім світі, але чей мені дасте віру, що я тепер цілковито принадлежу моїм студіям і артизмові, тим-то і про замужжя не можу інакше думати, хіба тільки в перспективі».

Будучи добрим знайомим багатьох прогресивних людей того часу, Михайло Павлик турбувався, аби Соломія читала справді вартісну літературу, добре орієнтувалася у різних прогресивних рухах, розвивалася багатогранно не лише як співачка, а й як особистість передусім. Він не тільки часто листується з нею, а й висилає художні твори й наукову літературу.

Вона ділиться з ним про прочитане. Її оцінки точні і правдиві: «Короленко мені страх до вподоби! Як він кожну річ подає правдиво та викінчує артистично свої твори». Про «Братів Карамазових» вона, як характерно для неї, не розписує, а весь зміст своїх вражень вкладає в одне речення: «Я ту книжку прочитала, і страх як вона мене рознервувала, бо прекрасна».

Михайло Павлик дбав також і про політичну освіченість артистки, прагнув розтлумачити їй усі перипетії громадсько-політичного життя Галичини, особливості жіночого руху в краї наприкінці XIX — на початку XX ст. Разом з тим він намагався окреслити її місію в артистичному та суспільному житті: «В музиці Ви сильні, а в самій українській справі я Вам стану допомагати з усієї сили. І навіть скажу Вам одверто, що тут Ви без мене не обійдетеся... Ви, з одного боку, мусите вславити українську музику і укр[аїнську] інт[елігенцію] в широкому світі, а з другого боку — на средства, здобуті Вашим співом, помочи укр[аїнській] справі у нас, укр[аїнському] жіноцтву і взагалі» (з листа до С. Крушельницької від 14 червня 1894 року).

Під його впливом вона активно цікавиться громадським життям на Батьківщині. Соломія Крушельницька, як зазначає Л. Проців, серйозно вболівала за соціально-політичне і матеріальне становище українців Галичини — Галилеї, як з любов'ю називала свій край. Перебуваючи за кордоном, співачка мала змогу спостерігати збоку, порівнювати. У 1904 році в листі до М. Павлика від 9 серпня вона з гіркотою написала: «Кілько раз приїду в Галилею, то так страшно мені всьо, що там дієся і робиться, разить і болить, як коли би на якійсь іншій землі була. Люди тут живуть нормально, і мені здаєся, що і я не без глуздів. А там у нас всьо чоґось, як у хоробі. Знаєте, що я цілком до політики не здібна, бо мене разить дуже страшно все те, що погане. Ліпше мені здалека жити з ідеалом наших пісень поетичних, що розкіш на душу розливають».

Цікавилась співачка питанням становлення жіночих організацій на Галичині. «Щодо решти наших жінок, то гадаю, що поки вони не дійдуть до самопізнання і не зрозуміють свого становища, не буде нам добра; як самі будемо шануватися, то й нас будуть шанувати! Це так хутко не може наступити, бо такі противники добра і правди, як забобони, встид фальшивий до праці, наслідкування

шляхтянок передається в спадщині по мамах. Може бути, що я це зле розумію, та, мабуть, мусить бути і на тім щось трохи правди».

Листування С. Крушельницької з М. Павликом завершилось у березні 1905 р. Результатом цього листування, як зазначає Л. Проців, стало особисте і професійне зростання співачки від дебютантки на сцені, яка перебувала на життєвому роздоріжжі, до зрілої особистості, співачки, чие обдарування і майстерність визнавали видатні митці Європи і світу. (До речі, саме листування з М. Павликом, який так і не пов'язав ні з ким свою долю, — чи не єдине, де Соломія розкриває свій внутрішній світ особисто).

1896 рік. С. Крушельницька проживає у Мілані. Займається зі своїм педагогом Фаустою Креспі, шліфуючи під її керівництвом свій унікальний голос. Гастролює, виїжджає у різні міста: Кремона, Задар, Парма, Удіне, Бергамо, Себеніко, Краків, Трієст, Одеса...

Червень 1896 року. С. Крушельницька гастролює у Кракові. «Саломея Крушельницька гостить тепер у Кракові. Дирекція Краківської опери запросила сю артистку лише на кілька виступів. Дотепер виступала п. Крушельницька чотири рази і все з прегарним успіхом. Публика не жалувала ні вінців, ні оплесків. Виступи землячки стягають до театру всіх, що любуються в сильнім, дзвінкім голосі артистки. Грою самою і артистичним викінченням ролі наша землячка стоїть найвище між тутешніми артистами...», — повідомляла газета «Діло». У Кракові мешкало досить багато українців — переважно студенти, чиновники, робітники-залізничники. Студенти зорганізувались у «Академічну громаду», ідейним наставником якої був Іван Франко. Місцем зібрань українських студентів була кав'ярня Кіряка на Ринку. Там вони читали газети, журнали, обговорювали театральні вистави, які, до речі, на той час були досить різноманітними. В театрах ішли п'єси Ібсена, Гауптмана, Чехова... Виступали такі знаменитості, як Г. Моджеєвська, Е. Дузе, С. Бернар. Серед цих студентів — Василь Сте-

фаник, який студіює медицину у Краківському університеті, та Іван Труш, що навчався в Академії мистецтв.

До Кракова С. Крушельницька була запрошена замінити примадонну тамтешнього театру в партії Ельзи в опері Р. Вагнера «Лоенгрін». Вона вперше співала в опері Р. Вагнера.

«По 4-х місяцях побуту у Відні — несподівана телеграма з Кракова: приїздити негайно, ратувати ситуацію, італійська примадонна заломилася в «Трубадури». Рівночасно телеграфічно гроші на приїзд. Негайний виїзд, і на другий вечір — «Трубадур», «Лоенгрін» і др. Сукцес (успіх) надзвичайний. Звичайні сцени, як і пізніше в різних містах і краях. Публіка хвилюється. Шал і суматоха. Товпа чекає її виходу з театру; випрягають коні, везуть повозку, несуть на руках — чиста психоза, масовий психоз» (О. Охримович. «Причинки до біографії Соломії Крушельницької-Річчіоні»).

Це був дебют Крушельницької в операх німецького композитора. Вистава пройшла з величезним успіхом, публіка була в захопленні. Соломія мала містичний вплив на публіку. Як писав один із тогочасних критиків, це був вплив, який мав присмак безсмертя. Крім феноменального голосу, Крушельницька також мала талант драматичної актриси. Вона створила чарівний образ жінки, що полинула в країну мрій, які ніколи не здійсняться. Її виступ викликав шалений успіх у глядачів, які закидали квітами співачку. Серед них було чимало українських студентів, що навчалися в цьому місті. Вони особливо шанобливо вітали свою землячку. Вона відспівала, пішла в гримерку, через деякий час розгримувалася і вийшла з театру. Глядацька аудиторія майже у повному складі чекала її на вулиці. Студенти розпрягли коней, впряглися самі і відвезли її до готелю.

У неменшому захопленні від неперевершеної Соломії був і студент-медик, «руйновач жіночих сердець», красень Василь Стефаник. Він пізніше опублікує свій «сердечний» список: «Євгенія

Калитовська — мій найвищий ідеал жінки. Євгенія Бачинська — моя перша любов. Моя жінка Ольга — найбільший мій приятель і матір трьох моїх синів». Перша в списку — заміжня, другу любив на відстані. Список завершено так: «Не ломи ребра, моє серце, я вже скінчив». У цьому списку немає Соломії Крушельницької. Проте їхні стосунки оповиті найбільшою кількістю легенд. «Тепер я у свіжій землі — за кулісами. Співає в тутейшій опері Крушельницька, наша землячка, як Павлик називає сю пані, і через ню я дивлюся на то, що намено его: «За кулісами». Світ дуже ладно урядив, що замкнув куліси «за кулісами». Сама землячка має прегарні голосниці і розумне лице. Долішня губа трохи звисає, та їй з сим дуже до лица. Ви не майте лишень боя, і не думайте, що я, описуючи землячку, вже й полюбив її. Бояв би-м ся, аби не зійти на занадто утерту дорогу...», — писав він у листі до свого польського приятеля — українофіла, доктора медицини Вацлава Морачевського (чоловік Софії Окуневської, яка стала першою жінкою-лікарем в Австро-Угорській імперії).

У 24-річну Соломію закохувалося чимало молодих людей. Так, через багато років по смерті Соломії Крушельницької чеський учений Главачек написав історію свого заочного кохання до Соломії,— він ніколи особисто не був знайомий зі співачкою. На час її краківських гастролей йому було двадцять років, і він гостював у Кракові, де познайомився з великим польським художником Матейком.

«Друзі пізніше,— пригадує він,— познайомили мене ще з іншими польськими прогресивними студентами, які по-дружньому ставилися до українців. Ці студенти мені рекомендували відвідати театр, де тоді ставили оперу «Галька». Я пішов, а Гальку співала Крушельницька. Її виступ був справжнім тріумфом, який підтримав і я сильними аплодисментами — руки в мене боліли. Та мене схвилював не тільки її спів, але вся її істота, і ще до того ж факт, що вона

українка. В ті часи я не мав повних двадцяти літ. У стосунках із жінками я був дуже несміливий...»

Юнак затужив, побачивши Соломію. Він став шукати можливості зустрітися з нею. «Я довідався, що вона часом ходить по краківському кросі, і я там на неї чекав; розхвильований до нестями, побачив її нарешті. Я за нею ходив і зітхав, але коли вона повернулася, і я мав би її зустріти і побачити зовсім зблизька, я швидко відійшов убік». Отак, не сміючи заговорити, він ходив за нею кілька днів, та близько не підходив — боявся, що почервоніє, і вона посміється над молодим студентом. Знайомство не відбулося. Главачек був запрошений друзями до Закопаного й плекав надію на сприятливіші обставини в майбутньому.

«Я поїхав туди охоче, ми зробили кілька гарних прогулянок у Татри, я постійно мріяв про Соломію. І ось одного дня прочитали в газеті, що на другий вечір вона знов виступатиме в «Гальці». Ні краса Татр, ніщо вже не могло мене затримати в Закопаному... Я поспішив до Кракова і не міг вже думати ні про що інше, тільки про те, що знов побачу свою першу любов, про яку я ще потім довго дуже мріяв, коли повернувся до Праги...»

Але зустріч не відбулася і цього разу. Коли через сімдесят років Главачек прочитав про Крушельницьку знову після таких довгих років і побачив її фотографію, у нього «виринули спогади про... першу любов, з якою... ніколи не зустрічався і не поговорив» (В. Врублевська. «Соломія Крушельницька»).

Соломія Крушельницька і Василь Стефаник, за версією дослідників, познайомились у домі родини Морачевських, де були частинами гостями. Вона була дуже задоволена знайомством зі В. Стефаником та його другом — молодим художником І. Трушем. Молодий письменник і вона, молода співачка. Обдаровані, вони могли дуже багато зробити одне для одного. Цей розумний чоловік поруч неї; і де б вони не були, що б не говорили, на що б не звертали увагу, —

все раптом робилося значним, у всьому для Соломії він умів розкрити невидиму іпостась. Він учив бачити світ у всіх барвах. «Люба дівчина і прегарна співачка», як назве її Стефаник, стане його другом і адресатом, персонажем у його листах друзям на багато років. Він не пропускатиме жодного концерту артистки у Кракові, Львові, Коломиї. В. Стефаник в одній із присвят їй написав: «Я з тобою ані разу за руку не взявся, / я тобою, як зорею, з землі любувався». А Соломія, коли він буде у залі, докладатиме всіх сил, щоб найкраще передати улюблені пісні В. Стефаніка: «Ой, під гаєм, гаєм...» та «У сусіда хата біла».

Краківська зустріч яскравим спалахом осяватиме упродовж років її душу. Вона не раз згадуватиме відвідини в товаристві нових знайомих кав'ярні «Під павичем», де збиралася еліта творчої інтелігенції, де в дискусіях мова йшла про нові шляхи розвитку літератури і мистецтва. Вона жадібно прислухалася до їхніх розмов, ловила кожне слово митців. Життя засвідчить, що саме їм — І. Трушеві і В. Стефаніку, — доведеться торувати ці шляхи. І вони змоглися неабияких творчих злетів.

Що стосується С. Крушельницької, то вона стала новаторкою на оперній сцені. Щоденною титанічною працею в осягненні мистецтва вокалу, переборюючи труднощі, вона завойовувала визнання як оперна співачка. Вона часто згадуватиме В. Стефаніка, спільні прогулянки на Плантах, коли Василь не відривав від неї погляду. А вона, відчуваючи несподівану приязнь, скаржилася йому на своє богемне артистичне життя, на безконечне нервово напруження, яке з'являлось при кожному виході на сцену. Та доброта, яка струмувала з його очей, розтоплювала Соломіїну душу, і вона відчувала незвичайну полегкість, так, ніби потрапив бальзам на душу. А пізніше, під час постійних поїздок, вона мріяла, аби подібна зустріч повторилася, із нетерпінням чекала такої нагоди.

Збереглися спогади про їхню зустріч 23 червня 1898 року в Коломиї. Закінчивши гастролі у Варшаві, С. Крушельницька вирішила дати низку концертів на батьківщині, в декількох містах Галичини. І про свою поїздку попередила В. Стефаніка. В той день (23 червня 1898 року) в залі місцевої «Каси ощадності» виступала вже знаменита С. Крушельницька. Знаючи, що в залі присутній Василь Стефанік, Соломія включила до програми свого концерту його улюблену народну пісню «У сусіда хата біла». Стефанік був захоплений цією піснею, яка у виконанні славетної співачки набирала особливої сили і краси. Після концерту громадськість Коломиї, як згадував В. Костащук, влаштувала на честь Крушельницької велелюдний комерс, тобто вечірку.

Було проголошено немало тостів, сказано щирі слова на адресу талановитої співачки. А Стефанік сидів замислений і похмурий. Та саме його вирізнила Соломія серед численних гостей, саме з ним поділилася келихом шампанського на заздрість багатьох присутніх на вечорі. Концерт викликав збурення в серці Стефаніка, завдавши невимовного душевного болю. Та він не мав що сказати. Знав, що по-різному складаються їхні долі. І це майже унеможливлювало подальше спілкування. Того пам'ятного вечора Стефанік довго не міг забути. У серці бринів солов'їний голос Соломії, не даючи йому заспокоєння. «Є тут у Кракові Ваш великий поклонник, — пише він у листі до співачки 25.05.1900 р., — і ми, балакаючи за Вас, і не раз, і не два рази щиро бажали, аби Вас якось переловити, як будете вертати до нас, і держати Вас у Кракові хоч одну днину».

Він так і не завершив свої медичні студії. Не відчував покликання до професії лікаря. Зате став знавцем психології людської душі. Мешкав у покутських селах Стецевій і Русові, створював високохудожні новели із сільського життя. Перекладені польською, німецькою, російською мовами, вони викликали широкий інтерес читачів. Часто письменник полишав перо, поринаючи у вир полі-

тичного життя. Під час виборів до сейму, парламенту активно агітував за кандидатів, яких висувала радикальна партія. За таку діяльність перебував у в'язниці.

Його творчі здобутки на літературній ниві, громадська активність, як зазначає О. Шеремет, не проходили повз увагу С. Крушельницької. Вона виявляла щире зацікавлення долею В. Стефаника. У травні 1908 р. відомий громадський діяч Володимир Охримович склав повноваження посла австрійського парламенту й уступив цю посаду активістові радикальної партії Василю Стефанику. Такі кардинальні зміни в житті письменника, як стверджують дослідники його біографії, відбулися завдяки втручання С. Крушельницької. Саме вона намовила В. Охримовича, чоловіка своєї сестри Олени, відмовитися від посади парламентського посла на користь В. Стефаника. Крушельницька була впевнена, що така енергійна і чесна людина, як Стефаник, обіймаючи високу виборну посаду, принесе велику користь народній справі.

Василь Стефаник виправдав ці сподівання. Він не відсиджувався пасивно у посольському кріслі. За повідомленням газети «Громадський голос» від 12.08.1908 р., Стефаник був автором пропозиції до австрійського парламенту щодо надання допомоги погорільцям с. Винятинців і тим громадянам, які постраждали від граду.

Улітку 1911 року В. Стефаника було обрано послом віденського парламенту на наступний термін. Він набув популярності як захисник прав знедоленого люду. Ця діяльність була особливо значуща в роки Першої світової війни. Стефаник прагнув поліпшити, як тільки міг, становище військовополонених зі Східної України, які перебували в таборах для втікачів, опікувався пораненими вояками-галичанами у віденських шпиталях.

Після розпаду Австро-Угорської імперії він, відомий політичний діяч, увійшов до складу Української Національної Ради, законодавчого органу новоствореної держави — ЗУНР. У складі делегації

галичан В. Стефаник перебував на Софійській площі м. Києва в історичний день Злуки — 22 січня 1919 р., коли було проголошено возз'єднання українських земель в єдиній державі. Пізніше тяжко переживав трагедію поразки національно-визвольних змагань.

У круговерті складних подій історії письменник не поривав зв'язків зі своїми давніми друзями, зокрема, й із Соломією Крушельницькою. Він зустрічався з нею у Львові, куди вона приїздила у перервах між концертними поїздками. Син письменника Семен Стефаник повідомляв у своїх спогадах, що такі зустрічі проходили на львівській квартирі професора Вацлава Морачевського. «... зустрічались по дватри рази на рік... Розмови тривали по три — п'ять годин і охоплювали найрізноматніші питання, проблеми та аспекти. Кожного разу вони закінчувалися своєрідним концертом з народних пісень, які чудово виконувала Соломія» (С. Стефаник. «Дружбою здружені»).

Востаннє вони зустрілись у 1931 році, коли співачка вирішила побувати у Львові на відзначенні 60-річчя Василя Стефаника. Перед цією зустріччю через різних людей вона довідувалася, яку пісню тепер любить Стефаник. Тією піснею була: «Лишень моя мила, / Як голубка сива. / Вона спати не лягає, / Дитину колише, / Дрібне листя пише, / З буйним вітром розмовляє...» Вона задалегідь через знайомих розшукала ноти улюбленої пісні Стефаника... Шквал оплесків знявся в залі Народного дому, коли на сцену піднялася Соломія Крушельницька. У виконанні славетної співачки проникливо звучала старовинна покутська пісня. Ювіляр схилив свою сиву голову у глибокій задумі. Пісня переносила у минуле, стала відгомонам далекої молодості. Це була їхня остання зустріч. (Олександр Шермет. «Єднала муза їх серця»).

В. Стефаник залишався сердечним другом великої співачки упродовж всього життя. У старості, коли хтось заходив до його хати, він з приємністю згадував пісню «У сусіда» і просив співати її. Тоді на його вустах з'являвся дивний усміх, ніби осіннє сонце з-за мряки.

«Стосунки з Михайлом Павликом та Василем Стефаником, іншими відомими українськими діячами — то взаємини, де почуття перемішані з громадськими справами і творчістю співачки» (М. Томенко. «Теорія українського кохання»).

Вони мали зустрітись ще в дитинстві, адже вирости у сусідніх селах на Тернопільщині. Соломія Крушельницька народилася теж на Тернопільщині, неподалік від Козівки, у селі Білявинці Бучацького району. Їхні батьки були священниками. Якби доля вділила їм бодай крихту щастя, могли б зустрітись у Львові. А ще їх єднала ідея служіння своєму знедоленому і скривдженому, а волелюбному і нескореному народу. Тому їхні життєві долі-шляхи не могли не перетнутись. Але ця ж таки доля і розвела їхні шляхи. Обоє переріли почуттям нерозділеного кохання. Кожне — по своєму, як сильна особистість.

Осінь 1896 р. Трієст. Міланська трупа. Опера Дж. Верді «Сила долі». Соломія Крушельницька виконує партію Елеонори. Успіх вистави грандіозний. Українці горді за свою землячку. «З міланською трупою Соломію запросили на осінній сезон до Трієста, який був тоді під владою Австро-Угорщини. Там вона співала тільки в одній опері — «Сила долі» Масканьї. У Трієсті на виставу за участю Соломії прийшло кілька українців, серед них — Іван (помилка авторки мемуарів О. О., бо правильно — Йосип) Білинський, аптекар єгипетського кадіве (короля) з Каїра» (О. Крушельницька-Охримович. «Все, що залишилось у пам'яті про Соломію»).

12 листопада 1896 року. За день до від'їзду з Трієсту хтось зазвонив до кімнати готелю, де зупинились сестри. Відчинила Соломія. Увійшов вродливий чоловік, який назвав себе: «Йосип Білинський».

«...Він був закоханий у Соломію. Родом з Тернопільщини, ще в гімназії він потоваришував із сином подільського поміщика. Дідич

відрядив свого хворого сина на лікування в Єгипет, а йому до товариства й опіки умовив поїхати й Івана (Йосипа) Білинського.

Білинський згодом здобув значне майно й пошану, став придворним аптекарем єгипетського короля. Однак туга за батьківщиною взяла своє, і він поїхав до Львова шукати дружину-українку. Наші галичанки не наважилися вийти заміж за екзотичного жениха, назавжди покинути рідну землю. Білинському радили: у Трієсті зараз перебувають сестри Крушельницькі, їдь і сватай Олену. Вона, напевно, погодиться, не боїтиметься їхати у світ широкий, бо вже й так давно їздить. Він експресом помчав у Трієст, пішов до театру і побачив не мене, а Соломію, яка співала тоді у виставі. Закохався в неї з першого погляду на все життя» (О. Крушельницька-Охримович. «Все, що залишилось у пам'яті про Соломію»).

Доля йому посміхалась. По закінченні гімназії (1876 р.) вступив на фармацевтичне відділення філософського факультету Львівського університету (1880), де слухав лекції з зоології, мінералогії, медицини, хімії. Не знайшовши практики у Львові, з хворим на сухоти товаришем він десь 1884—1885 рр. поїхав до Єгипту, у Каїр. Опікуючись хворим товаришем, як указує Р. Горак, Й. Білинський користувався послугами аптеки «Фармаці геленік», замовляючи ліки за своїми рецептами. Інтелігентний юнак, що вирізнявся інтелектом, мав вищу фармацевтичну освіту європейського зразка, що тоді досить високо цінувалось, він викликав симпатію у власника аптеки, який і запропонував йому працювати з ним. Коли аптека перейшла Йосипу у власність, він, проявивши непересічні знання справи, сприяв її розвитку і популярності. Адже знав арабську, італійську мови, прекрасно знався на східній медицині. Незабаром він стає придворним фармацевтом кедива — намісника султана Оттоманської імперії в Єгипті. Тодішній кедив мав баганку — лікуватись і мандрувати країнами Азії, Європи. І скрізь із ним був його довірений лейб-лікар, «русин» і греко-католик Йосип

Білінський, син Гілярія Білінського, пароха с. Козівки. Йому платили подвійну платню, присвоїли звання бея. Подорожі дозволили зав'язати корисні й ділові контакти з різними фармацевтичними фірмами. Ділова заповзятість досить швидко посприяла тому, що він став досить заможним. Ярослав Окуневський, мандрівник (брат Теофіла Окуневського), побувавши в багатьох країнах і відвідавши Каїр, згадує у своїй книзі «Листи з чужини»: «...До австрійської колонії належить дуже поважний в Каїрі аптекар п. Білінський, мій тісніший земляк. Зараз-таки я поїхав на вулицю Мускі — поздоровити земляка. «Pharmacie nellenigue» — стояло на вивісці гарно удержаної аптеки. Пана Білінського не було вдома. Я вийшов поки що на вулицю, щоб пройтися і придивитися вуличному життю в тій найголовнішій жилі каїрської торгівлі. Дотепер ще не можу собі пояснити, як то сталося, що я, побачивши перед собою одягненого по-європейськи молодого чоловіка, в ту ж мить подумав собі: се пан Білінський. «Здорові, пане Білінський!» — кричу до нього по-руськи. Се він і був. Духом пізнав я земляка... п. Білінський з Тернопільщини... доробився тут, на чужій землі, поважно-го становиська».

Але усі дані йому Богом статки він витратитиме не на власні забаганки, а на потреби свого гнобленого народу, щоб він зміг постати з темряви неосвіченості, забитості — могутнім і величним, сильним, з яким буде рахуватися світ. Недоброзичливці — колонізатори його народу — тільки будуть здивовано стенати плечима у задумі: звідки цей, приречений ними на злиденне життя народ має кошти на школи, на друкування книг, величезної кількості часописів, на читальні, підтримку боротьби українських студентів за свій університет, на студентські гуртожитки, на український полк... Допомогає у навчанні дітей зuboжілих селян. «Нехай більше отих бідних, талановитих братів і сестер моїх їде за кордон, щоб здобути вищу освіту, а потім довести іншим, що і ми не ликом шиті».

Він робитиме ці пожертви до останнього свого подиху, ніколи не афішуючи свого імені. Він був другом І. Франка, Я. Окуневського, І. Глинського. Він підтримував Лесю Україну у її тяжкій боротьбі з недугою, фінансово допомагав Б. Грінченку, Дм. Яворницькому, Василю Стефанику.

«В Трієсті був'єм 2 дні. Зараз по моїм приїзді випитав'єм'ся, де наша родачка Соломея Крушельницка мешкає. Написав'єм їй, що в моїм переїзді через Трієст мило би ми було її пізнати. Вона була ласкава мене прийняти. На 3 поверху скромного дому вступив'єм до її салону. Передо мною стала висока жінщина, блонд-волос гладко зачесаний догори, обличчя миле, очі гарні, але меланхолічні, — то була Соломея. По 5 мінутах балакання булисьмо старими знайомими. Була також її сестра Оленка. Говорилисьмо о Галичині, о її кар'єрі артистичній, Соломея якби була з Козівки. Говорила мені, що в світ поїхала, щоби не чути більше о нужді. З Трієсту була задоволена публікою, співала мені пару кусників, але її голос був засильний для малого салону. Они мали того самого дня від'їздити до Венеції і Мілану. По полудни малисьмо ся бачити в кафе. Ходилисьмо на spacer, ввечері шксьмо вечерю разом. Я дуже радувався їх товариством. Час красно минув, відпровадив'єм їх на корабель. Ніч була зимна, з дощом, море дуже неспокійне. Треба ся розставати. Обіцяли ми писати з Одеси, корабель рушив у дорогу, зникає, з ним і моя звязь з отчиною», — розповідав про своє знайомство зі співачкою Йосип своєму другу І. Глинському у листі з Каїру від 12 листопада 1896 р.. Але він не повідомив своєму другу ще про одну новину, що запропонував свою руку й серце Соломії...

«Як і всіх, хто приходив до нас, Соломія ввічливо прийняла його, уважно вислухала освідчення та наміри і твердо заявила, що її покликання — спів, мистецтво, що заміж вона не збирається. Білинський зрозумів Соломію: із сумом попросив дозволити йому бути її досмертним другом. Він запросив нас повечеряти на корабель. Море.

Вечірні вогні. Далекий спів. Тиха музика. Зворушливий, впереміж із смутком, настрій. Спомини про рідний край, плани на майбутнє: як служити своєму народові, як сприяти тому, щоб він став у коло рівноправних народів світу. Соломія: «Я — мистецтвом, співом». Білинський: «А я можу допомогти хіба що... грішми». Я мовчала і думала: «А я хіба тим, що берегтиму сестру, допомагатиму їй» (О. Крушельницька-Охримович. «Все, що залишилось у пам'яті про Соломію»).

Щороку 12 листопада співачка отримувала від Йосипа коштовні подарунки. Брошку-скарабея, усяну перлинами, перстень із уреусами, килимок перед ліжко. «Щоб Ваші босі ніжки не торкалися зимної підлоги...» І це буде тривати до її та його нерозділеного кохання, одруження з «її секретарем, адвокатом п. Річчоні».

Він так і не одружився. Його серце полишиться вірним лише їй одній. Розчарований у всьому, він тихо помер у м. Монтус, у Швейцарії, десь наприкінці 1925 або 1926 року. Ніхто не написав жодного рядка некрологу про того, хто усе своє життя присвятив своєму народу...

...Одного дня на могилу Йосипа Білинського прийшла висока поважна дама. Обличчя її закривала густа вуаль. Вона поклала дрібні польові ромашки. І щезла. Ніхто не знав, звідки вона прийшла чи приїхала, проте всі в один голос твердили, що цією дамою могла бути тільки Соломія Крушельницька. Чому поклала не троянди, а ромашки? Дуже просто — ромашки були квітами його батьківщини...

Є небагато свідчень про її стосунки з Ф. Шаляпіним. Дарія Банфі-Малагуцці, яка брала інтерв'ю у Соломії Крушельницької десь у 1931 році, стверджувала, що коли «розмова точиться про Шаляпіна, їй подобається згадувати про нього, вона жвавішає». Її навіть називали «Шаляпіним у спідниці». Адже, окрім виняткового голосу, зазначав М. Гринишин, вона володіла і рідкісним драматичним талантом, майстерністю сценічного перевтілення.

«Це був стопроцентний джентльмен, — казала про Федора Шаляпіна. — Елегантно вдягнений, стриманий, запобігливо-чемний — нечувана риса серед співаків, самозакоханих і обмежених мужчин. Те, що я знала про Шаляпіна, анітрохи не в'язалося з його поведінкою під час наших прогулянок і розмов. Він поведився невимушено, його настрої чергувалися — то він видавався неподатливим, то занадто поступливим. У його вдачі приваблювала мене якась здорова сила і стихійність, хист переходить з теми на тему так само легко, як на сцені з низьких нот до високих».

Вони познайомилися 1907-го. Їй було 34 роки (до речі, вони були однолітки). Спів Шаляпіна в міланському театрі «La Scala» так вразив Крушельницьку, що того ж вечора вона надіслала йому букет мімоз і коротку записку українською мовою. Наступного дня посланець приніс до покоїв Крушельницької букет пишних квітів із запискою: «Хочу співати з вами».

За кілька годин Федір Шаляпін приїхав у розкішному екіпажі, запряженому парою білих коней, і повіз Соломію за місто. 2 години каталися околицями Мілана. Вони зустрічалися якийсь час. «Ви любите музику та оперу не менше, ніж я. Їдьмо зі мною в Париж, а звідтіля далі. Досі я їздив завжди сам...», — умовляв Шаляпін Крушельницьку. Він приїжджав по неї ще кілька разів із Парижа, пропонував стати його дружиною, та вона відмовила.

І хоча на її руку було багато претендентів, Соломія не хотіла змушувати когось страждати — була переконана, що мистецтво завжди любитиме більше...

Отож, нікому з когорти залиціальників так і не вдалося заповнити серце Соломії. Це зумів зробити італійський адвокат Чезаре Річчоні.

ПЕРЕЛУННЯ МУДРИХ СЕРДЕЦЬ

Я знала з театру і з літератури, з різних романів, що можна для коханої особи покинути все, зважитись на все. Але я не відчувала в собі непереможної пристрасті, яка була б рівнозначна з переверотом. Я дійшла справді поважного віку, поки зрозуміла і відчула те, що нормальні жінки переживають на десять і двадцять років раніше. Це було для мене великим відкриттям. Бачите, як дивно іноді складається життя артистки. Всі вважали мене дуже досвідченою і навіть хитрою, а я була страшенно наївною.

Зі спогадів С. Крушельницької

Про це знайомство існує кілька легенд. 19 липня 1910 року, Аргентина. Цю країну вона дуже любила, там у неї було чимало щирих приятелів та знайомих. Буенос-Айрес. Туди вона неодноразово приїжджала на гастролі. Її виступи користувалися великою популярністю. Мистецька спільнота Буенос-Айреса, друзі і шанувальники Соломії Крушельницької дуже раділи й пишалися, що саме їхнє місто вибрала всесвітньо відома оперна прима для цієї важливої події у своєму житті, «надаючи перевагу, — як писала газета «El Diario», — квітам помаранчу над квітами будь-якої іншої країни». Квіти помаранчевого дерева (різновид апельсинового дерева. — Д. Б.), або флердоранж, у кінці XIX — на початку XX ст.

стали незмінним атрибутом весільних суконь, а також улюбленими квітами портеньос — мешканців Буенос-Айреса.

Музичний світ Буенос-Айреса відзначив цю романтичну подію оперою А. Бойто «Мефістофель» на сцені театру «Колон», а також концертом у «Prince George's Hall».

Так, вона обрала саме це місто для особливої події у своєму житті — одруження з Чезаре Річчоні. Усі газети столиці Аргентини помістили на шпальтах фотографії С. Крушельницької та Ч. Річчоні, а також статті, присвячені цій події.

«El Diario» писала: «Велика новина сколихнула музичний світ Буенос-Айреса: Соломія Крушельницька, велика Валькірія, після-завтра укладає шлюбний союз з італійським адвокатом Чезаре Річчоні. Буенос-Айрес благословиляє свою долю, бо саме це місто вибрав Ерос для освячення перед віттарем щасливих молодят. До цього часу Лондон і Париж... були осередками шлюбів серед артистів. [...] Тепер Буенос-Айрес є в трійці весільних міст світу».

Звістка про одруження славетної співачки викликала широкий резонанс не лише в Аргентині, але швидко докотилася до Європи. Цю подію обговорювали на шпальтах часописів в Італії, Франції та Австро-Угорщині. Вже 20 липня 1910 р. газета «La Patria degli Italiani» подала детальний звіт про весільне дійство: «Вчора опівдні в бюро цивільних справ узяли шлюб адвокат Чезаре Річчоні і шляхетна синьйорина Соломія Крушельницька. Їхніми свідками були синьйор Аугусто Рафаеллі і професор П'яцціні. Церемонія, що проходила в інтимній обстановці, відзначалася скромністю і простотою [...]. Все діялося без надмірної пишності. Крушельницька була одягнена з елегантною простотою, а її лагідний погляд і усмінене обличчя випромінювали радість від цієї ідилічної події, прийнятої невдаваною щирістю і пишністю. Обличчя молодих сяяли радістю. Коли подали шампанське, усі підняли келихи і побажали прекрасному подружжю щастя в спільному житті. Наре-

чений були піднесені численні подарунки і квіти. Адвокат Річчоні — благородна і висококультурна людина. По закінченні усіх весільних справ постійно мешкатиме зі своєю чарівною дружиною в одній з розкішних віл Віареджо, на узбережжі блакитно-зеленого Тірренського моря. Синьйора Крушельницька не має поки що наміру припинити виступи на оперній сцені [...]. Дирекція оперного театру в Буенос-Айресі, яка з такою симпатією ставиться до великого артистизму Соломії Крушельницької, висловила бажання, щоб співачка відзначила своє одруження виступом у спектаклі, щоб усі його учасники та глядачі квітами привітали королеву сцени» (за матеріалами Д. Білавич. «Вона обрала квіти помаранчу, або Одруження в Буенос-Айресі»).

Тривалий час, може, років із вісім, її імпресаріо (агент) був польський шляхтич Карницький, котрий завжди тулив до себе титул графа. Чи був той зубожілий поміщик білої кістки — стверджувати не візьмуся, хоча зв'язки у Європі мав. Коштом артистки він не лише жив на широку ногу, але й возив за собою по гастролях ще й дружину з дочкою. Дійшло до того, що пан Карницький так знахабнів, що почав поза очі співачки представляти її... як власну позашлюбну дочку.

Коли контракт з імпресаріо було розірвано, вести свої справи оперна співачка доручила адвокату Чезаре Річчоні (Alfredo Cesare August Riccioni; 1868—1936). Що то був слушний крок — невдовзі засвідчили непередбачувані події. На цей час вона уже завершувала свою оперну кар'єру, виступаючи більше як камерна співачка. 1906 рік. Неаполь. У неї має бути виступ.

4 квітня 1906 року всі жителі околиць Везувію стривожилися, дивлячись на вершину гори. Почалося виверження вулкану... Величезний стовп темного попелу безперервно і з великою силою викидався з кратера, разом з парами і газами Везувій викидав величезну кількість дрібних частинок лави. Хмари попелу заволокли

небо. Повітря було наповнене отруйними викидами... Попіл падав навколо в такій великій кількості, що навіть у Неаполі мешканці ходили під парасольками, ховаючись від нього, як від дощу. Потім розпочалися оглушливі вибухи і з'явилися потоки розпеченої лави. Пробивши виходи на схилах вулкану, вона стрімко потекла вниз. Люди в страху покидали свої будинки, рятуючись від смерті, що насувалася. Сильні поштовхи землетрусу, часті вибухи величезної сили, темрява, що прорізується блискавками і освітлювана лавою, оглушливий грім приводили людей у відчай і жах.

Протягом чотирьох днів вулкан тремтів і кипів, як гігантський киплячий казан. Вранці 8 квітня бурхливе виверження закінчилося. Почалася інша діяльність вулкана. З кратера безперервно, кілька годин поспіль виривався струменем величезний стовп газів, виносячи з собою попіл і утворюючи гігантське клубоччя хмари, що нагадувало за формою качан цвітної капусти одинадцяти кілометрів у висоту. Сила тиску, з якою видувало хмару з кратера, була настільки потужною, що ні з чим порівняти це могутнє явище природи.

Через день це дивовижне, страшне явище змінилося іншим. Вулкан став викидати густі клубки газових хмар, настільки переповнених вулканічними уламками і попелом, що настав повний морок. Блискавки з тріском і громом розривали чорні хмари, кучугури попелу покривали товстим шаром Везувій і його околиці. Гарячі лавини скочувалися вниз по схилу гори. Темрява покривала Неаполь і навколишню місцевість. Сотні тисяч людей, охоплені жахом, покидали міста.

Лікар категорично заперечує проти її виступу. Гази становлять серйозну небезпеку для її голосу. Співачка змушена була достроково завершити гастролі і виїхати з Неаполя. Вона скасувала і раніше підписаний контракт з театром в Палермо, до якого також не могла дістатися через забруднення атмосфери. Утім, імпресарію театру «Массімо» (Teatro Massimo), розташованого у м. Палермо

на площі Верді, подав позов до італійського суду. Одним із тих, хто опікувався справою Соломії Крушельницької, був адвокат з манерами аристократа — Чезаре Річчіоні, з яким вона була знайома ще задовго до цієї події у його рідному містечку Віареджо. Ґрунтовно освічений красень, заможний, справжній поцінувач музики сподобався оперній співачці. Він умів триматися з люб'язністю й повагою, без жодної нотки покровительства чи поблажливості — цих ноток співачка не терпіла, адже в силу професії чудово чула в них фальш. Він був на 20 років старший за Соломію. Вони часто бачилися, поволі симпатії переросли у кохання. Соломії — 38 років, і це, за великим рахунком, була її остання любов. Діамантовий період залицянь тривав майже чотири роки. Соломія не думала легковажити з таким важливим рішенням, як шлюб... У 1909 році Чезаре Річчіоні запропонував Соломії руку і серце. Соломія нарешті мала поруч людину, котра не просто була в захваті від неї як славетної примадонни, а й глибоко розуміла і поважала її творчі змагання, забезпечувала їй домашній затишок, підтримувала в нелегкому житті гастролуючої зірки. Вони були нерозлучні...

Після весілля подружжя оселилося в італійському курортному містечку Віареджо. Там Крушельницька ще раніше купила віллу, яку назвала «Саломеа». Затишна вілла стояла на березі моря, серед мандаринових дерев, оповитих трояндами. На першому поверсі була велика кімната з фортепіано й нотною бібліотекою, на стінах — картини, портрети Соломії пензля відомих художників і фотографії співачки.

В околицях жило чимало музикантів, художників, і всі заходили один до одного в гості. Якось, прогулюючись вранці в сосновому лісі, Соломія з подругою побачили маестро Пуччині — він повертався з полювання, обвішаний трофеями. Композитор тут же запросив їх до себе на віллу по сусідству. І пригостив домашніми спагеті, які приготував його син.

«Триповерхова вілла тітки стояла на самому побережжі Тірренського моря, до заходу сонця фронтом, — згадувала її племінниця Одарка Бандрівська. — На партері знаходилися вітальня, кабінет з бібліотекою вуйка Чезаре Річчоні, їдальня і кухня. З їдальні був вихід до городця з квітами і мармуровим столом, при якому літом вечеряють. З великого балкону ми щоденно милувалися красою заходу сонця та морем. Тут же знаходилася спальня тітки Соломії з невеликим балконом, лазничка (ванна кімната) і спальня вуйка Чезаре».

Затишний будинок перетворився на справжній мистецький салон. Тут панувала поетична атмосфера, навіяна творчою особистістю господині. Коли траплялася нагода зробити перерву в гастролях, на віллі «Саломеа» збиралися друзі. Серед них — композитори Дж. Пуччині, Р. Леонкавалло, актриса Елеонора Дузе, співачка Грація Деледда, професор П'єтрині, Едмундо П'яцціні, відомі партнери співачки — баритони Джузеппе де Лука, Тітто Руффо, тенор Альфредо Касілья, Енріко Пеа, віолончеліст Моранді, Лоренцо Віані, Айседора Дункан...

Крушельницька часто влаштовувала домашні концерти для них. Сюди ж, у Віареджо, надіслав Микола Лисенко із шанобливою посвятою автограф трьох своїх солоспівів: «Я вірую в красу» (на слова О. Олеса), «Хіба тільки рожам цвісти» (слова Дніпрової Чайки) та «Не забудь юних днів» (слова І. Франка).

Соломія зазвичай частувала гостей своїми пиріжками і варениками...

На батьківщину, в Західну Україну, вона їздила майже щороку. Виступала з концертами у Львові, Стрию, Тернополі, Чернівцях... Гонорарів зазвичай не брала. «Скільки вона наспівала на різні благодійні цілі!» — згадувала одна з її сучасниць. І одному Богу відомо, скільки пожертвувань передавала Соломія Амвросіївна для талановитих молодих людей з бідних сімей. Свого часу їй, дівчинці з багатодітної небагатої сім'ї, теж допомогли добрі люди. Без їх під-

тримки священник Амвросій Крушельницький не зміг би дати дочці консерваторську освіту і виплатити кредит, узятий для оплати її навчання в Італії. Про це Соломія Амвросіївна не забувала, будучи вже знаменитою артисткою.

За словами племінниці артистки — Одарки Бандрівської, у своїх спогадах, уже переїхавши до Львова, С. Крушельницька казала, що Річчоні був єдиним чоловіком, якого вона кохала... А італійський письменник, приятель Соломії Крушельницької Джорджо Папасольї в своїх спогадах написав так: «Соломія Крушельницька й Річчоні були нерозлучною парою і лишилися такими назавжди, хоч і не мали дітей». Вони прожили разом у Віареджо 26 років, до смерті Чезаре Річчоні у 1936 р. Вона дуже тяжко переживала цю втрату. Через рік її потягнуло на батьківщину — побачитися з близькими, відвідати святе місце в селі Зарваниця на Тернопільщині, де, за переказами, являлась Матір Божа...

Це не була любов-пристрасть, а радше союз двох досвідчених людей, перелуння мудрих сердець. Проте у цьому шлюбі Соломія Крушельницька була уповні щасливою...

ПЕДАГОГ. ОСТАННІ РОКИ

Ноти — це мовчазні знаки на папері, які ще нічого не говорять про свою величезну художню силу. І треба дуже багато докласти зусиль, праці, часу, щоб твір ожив під пальцями піаніста, під смичком скрипаля або в голосі співака і по-справжньому схвилював слухача.

С. Крушельницька

Педагогічна праця С. Крушельницької, хоч і не довгочасна, принесла гарні плоди. Своїм студентам вона прищепила навик справжньої вокальної культури.

*С. Людкевич. Спомин
про С. Крушельницьку*

...1939 рік. У Європі нацизм розпалює полум'я світової війни. Цей рік змінить її життя.. Соломія Крушельницька, як і кожного літа, знову прагне поїхати до Львова, відвідати родину та друзів. «У 1939 році вибралася, як звичайно, в Галичину. Несподівано, пізно вночі приїхала в Дубину. Була місячна, ясна, тиха ніч. Всі вже спали. І всіх розбудив прекрасний спів: перед вікнами, осяяна срібним світлом, наче на сцені, співала Соломія К.[рушельницька]: «Ой, прийшов я до хати — полягали всі спати. Лиш моя миленька, любка солоденька, та спатоньки не лягає — дрібно листа пише, дитинку колише, з буйним вітром розмовляє...»

«Всі на долині, на горі кинулися до вікон, повиходили на веранди... Незабутня картина» (Олена Охримович. «Причинки до біографії Соломії Крушельницької-Річчіоні»).

Вона вже ніколи не повернеться до Італії, у Віареджо. Та про це ще не знає. У серпні 1939 р., всупереч порадам друзів і відмові італійського уряду видати їй закордонний паспорт, вона все-таки переїхала до Львова, де мала власний будинок.

Після сяючого сонцем і щастям Віареджо її зустрів похмурий Львів, невдовзі геть змертвілий після радянського «визволення». Приїхавши до Львова, вона залишилася тут жити назавжди. Разом з родиною її сестри Осипи Бандрівської вона відпочивала у карпатському селі Дубина. Вона «горожанка» Львова, у якої власна кам'яниця, будинок придбаний ще 1903 р., та в якому, разом зі своєю наймолодшою сестрою Анною (1887—1965), вона проживе решту свого земного життя упродовж 1939—1952 рр., наповненого драматичними перипетіями, приниженнями, безправ'ям, байдужістю, матеріальними труднощами та різними негараздами, безвихіддю. Але це й період, який ще раз продемонструє світові й владі, «для якої люди — це гвинтики, це скалки лісу, що вирубують» — незламність її волі, твердість характеру, здатність протистояти і відстоювати свою людську та професійну гідність. Виявиться й ще один її талант — педагога.

1939 року у Львові — новий режим, радянський. Влада безцеремонно націоналізує її будинок. Відомій світовій співачці залишили чотири кімнати на другому поверсі. Громадяни Італії С. Крушельницькій не дозволили виїхати за межі СРСР, не дали змоги полагодити майнові справи у Віареджо.

Проте вона розпочала нове життя при ворожому для неї режимі, але сама не змінилася. Зберегла притаманну їй гідність та простоту у поведінці. «Ця сива жінка, — згадував Михайло Рудницький, — привезла до нашого міста життєвий досвід, ґрунтовне знання

різних країн і мов, життєрадісність та щирість, а ще й те, що так часто приваблює нас — якусь таємницю... Завжди говорила про те, що насправді існує одне життя та єдиний нинішній день, і досить усміхнутися їм, щоб завтрашній ранок став кращим, ніж усі попередні».

Узимку 1940 р. — нове випробування. У неї важкий перелом ноги, що потребував тривалого лікування.

Липень 1941 року. Львів окупували нацистські війська. «Червоний режим» змінився не менш страшним і жорстким — нацистським. Місто охоплює відчай, коли люди втрачали свою людську подобу. Масове винищення євреїв. Їй знову необхідно пристосуватися до інших умов життя. Німецьке командування вирішило зробити у будинку співачки військовий штаб. З великими труднощами Соломії вдалося отримати дозвіл на проживання у власному будинку. Разом з Анною та родиною Марії Дроздовської вона переселилася у помешкання на третьому поверсі. Соломія Крушельницька намагалася гідно пережити страшні дні фашистської окупації. Найбільший порятунком знаходила у музиці та співі. Одна з її приятельок згадувала, що «вона й справді співала майже завжди, — неголосно, так, для себе, ніби просто вслухаючись в інтонації музики».

Її життя досить скромне. Так, зі слів В. Барвінського відомо, що вона давала приватні уроки співу, заробляючи на прожиття своє і своїх близьких. Але завжди була рада гостям, які, хоч і зрідка, все ж таки відвідували її.

«Це було у Львові влітку 1943 року в чорні дні фашистської окупації... Я випадково зустріла свою подругу, співачку Ірину Приймову в товаристві літньої жінки, що йшла, спираючись на палицю. Це була Соломія Крушельницька... Вона попросила мене зайти до хати... Двері відчинила сестра співачки Анна Крушельницька (до речі, також колишня співачка). Ми зайшли в кімнату — скромно,

але зі смаком обставлену. Ця скромність мене страшенно вразила. Яюсь не пов'язувалася в моїй уяві світова слава і велич артистки з такою скромністю (я б сказала, навіть бідністю її помешкання).

Посередині стояв рояль. А на ньому — ваза з квітами і фотографія Крушельницької разом із Джакомо Пуччині. При стіні — невелике дзеркало, канапа, маленький столик і два крісла. (Я вже не говорю, що у неї в той час, крім кількох картоплин, якими вона збиралась почувати мене, не було нічогоїсінко, навіть хліба). І все ж, незважаючи ні на що, Крушельницька багато оповідала, а коли говорила про своє минуле, очі її світилися радістю, молодістю» (зі спогадів співачки Марії Сабат-Свірської).

1944 рік. У Львові знову радянська влада. Багато її знайомих полишили рідну домівку, землю, виїхавши у Польщу, Австрію чи Німеччину. Вона ж лишилася з рідними, прагнучи підтримати їх.

Відновлює діяльність Львівська консерваторія. Тодішній її директор, композитор Василь Барвінський, запрошує співачку на роботу. Соломію Крушельницьку зараховують на посаду професора та керівника кафедри вокалу. «Крушельницька Соломея Амброзівна — співачка світової слави. Для української музичної культури поклала величезні заслуги. З її ім'ям в'яється традиція високого мистецького виконання і популяризація солоспівів Миколи Лисенка в західних областях України. Її авторитет і мистецький досвід в ділянці вокалу, якого вона набула на протязі свого довголітнього блискучого мистецького шляху, є загально признаний. [...] Цей досвід вона використовувала теж у своїй педагогічній практиці, виконуваній раніше приватно. [...] Не дивлячись на її вік (понад 72 роки) і деякі фізичні недомагання (у неї зламана нога), вона працює з енергією і запалом, беручи активну участь у громадському житті консерваторії, не залишаючи і своєї високомистецької виконавської діяльності...» (З характеристики на співачку Василя Барвінського).

Склад студентів консерваторії тоді був дуже строкатим. Клас Соломії Амвросіївни також не відрізнявся блискучими голосами. Варто зазначити, що учнів у неї було багато. Але то були перші повоєнні роки: розруха, нестатки, труднощі... Тому багато молодих співаків рано чи пізно полишали навчання, і закінчити консерваторію у класі Соломії Крушельницької, на жаль, випало небагатьом. Проте її робота зі студентами залишила певний слід. Чимало її учнів згодом з успіхом виступатимуть на оперних сценах, стануть лавреатами різних виконавських конкурсів. Серед них: Оксана Білявська, Степан Генсирук, Єжи Погоновський, Клавдія Чернет, Володимир Овсійчук, Одарка Бандрівська, Теофілія Братківська, Марія Дувіряк, Оксана Шифер, Любов Єщенко, Ніна Кузьміна, Агнія Чикова, Божена Антоневиц-Скрипничук, Ніна Богданова-Пелехата та інші.

Часто лекції з вокалу відбувалися в домі Крушельницької, де саме приміщення нагадувало музей, і всі речі свідчили про великий творчий шлях співачки.

Студенти, рідні (зокрема О. Бандрівська) згадували, що часто по завершенні лекції велика співачка сідала за фортепіано і музикувала.

Серед консерваторських педагогів Соломія Крушельницька вирізнялась тим, що завжди була доброю, лагідною, щирою. Щедро допомагала студентам. Оптимізм, радість буття завжди світилися в її очах.

Не відразу колеги та члени кафедри звикли до її манери обговорення чергових екзаменів або концертних виступів студентів, коли затверджувався індивідуальний план — педагогічний репертуар для кожного студента.

«Під час такого обговорення Соломія Амвросіївна майже не вступала в дискусію. Вона сиділа мовчки, уважно вслухаючись у слова кожного члена кафедри, незалежно від того, хто говорив —

педагог-початківець чи маститий професор. Доброзичлива усмішка не сходила з її вуст. І лише схвальне похитування головою видавало її ставлення, коли вона поділяла думку якогось викладача.

Та була у Соломії Амвросіївни своя, особлива, а може, й неповторна манера вислову. Її дивовижна пам'ять зберігала безліч арій, романсів, пісень для жіночих і чоловічих голосів. І коли починалося обговорення виконання якоїсь пісні або арії, Соломія Амвросіївна починала ніби для себе наспівувати цей епізод, уточнюючи таким чином його. Розгорнеться, бувало, дискусія про включення до індивідуального плану студента якогось романсу, і Соломія Амвросіївна Крушельницька вже наспівує саме той, який становить найбільшу технічну трудність або вимагає особливої виразності у виконанні. Усі мимоволі поглядами зверталися до Соломії Амвросіївни, а вона все з тією ж лагідною усмішкою робила свої практичні уточнення» (Зі спогадів співачки Марії Сабат-Свірської).

Усебічно обдарована й освічена, сповнена високого артистизму, вона досконало розмовляла й співала сімома мовами.

«Бачу, ніби це було вчора, малу кімнату навчальної частини (консерваторія містилася тоді по вулиці Чайковського, 7). Зібралось тут у перерві кілька викладачів, серед яких — професор С. А. Крушельницька, завжди готова поділитися новинами, своїми міркуваннями із співробітниками. І, що найцікавіше, вона робила це різними мовами, якими володіла, як своєю рідною. З Тадеушем Маєрським — польською, з Олегом Сталинським — французькою, з Жанною Болотниковою — англійською», — згадувала викладачка німецької мови Марія Білинська.

Вона була вимогливою і до своїх студентів. Як згадував В. Шульга, ніколи не пропускала найменшої ритмічної, інтонаційної або текстової неточності... Завжди вимагала осмисленого співу, глибокого і детального розуміння художнього образу. Проте С. Крушельницька ніколи нав'язувала своєї думки, свого розуміння твору.

Навпаки, прагнула, щоб студент самостійно вмів знайти головне і виділив його власними засобами. Однак спілкування з нею сприймалося як стимул до навчання, зразок для наслідування. Її стриманість, організованість, дисциплінованість, закладені ще під час навчання у Ф. Креспі, показували, що «життя так само, як і доля співака, то не лише захоплювання, похвала та квіти, а й важка праця над собою. І лише завдяки цьому можна досягти певних успіхів».

«Артистка любила молодь, — згадує один з її учнів Володимир Овсійчук, — і віддавала їй буквально всі сили, не рахуючись ні з втомою, ні з хворобою. Якщо не могла прийти на урок сама — запрошувала своїх вихованців додому. Вона не мислила й дня прожити без роботи, без занять... Соломія Амвросіївна вірила в щедристь нашої землі і щиро тішилася кожному обдаруванню...»

І. Лесик наводить згадки вихованців, що на уроках С. Крушельницької аудиторія, де вона займалася зі студентами, перетворювалася на затишну домівку, де панувало взаєморозуміння і гармонія у всьому. Перед тим, як розпочати заняття, кімната завжди провітрювалась, аби мати достатньо кисню. Аудиторії були наповнені великою кількістю вазонів, що надавало приміщенню затишку. О. Бандрівська згадувала, що, працюючи зі студентами, С. Крушельницька ні на кого не підвищувала голосу: «Її погляд, постава надавали їй такої величності, що навіть муха не наважувалася порушити цю співпрацю».

Співачка завжди наголошувала своїм студентам, що для того, аби якнайкраще передати сценічний образ, необхідно його пропустити крізь себе, перевтілитись у ту особистість і пережити разом з нею її горе та щастя, тобто намагатися прожити її життя.

С. Крушельницька завжди приходила раніше початку занять, спочатку сама розспівувалася і робила вправи для голосу, а потім уже проводила заняття. Викладачка ніколи не виказувала свого

поганого настрою чи якоїсь стурбованості, на уроках вона з повною віддачею сил поринала в улюблене заняття. Студенти згадували: «Потрібно добре знати музику даного твору, відчутти усі вказівки композитора, вміти підійти до кульмінації на паузах, не виключатися із створюваних картин чи образів пісні, арії, романсу». Педагог постійно звертала велику увагу на дихання у співі: «Співати треба так, як говориш — просто, вільно, на нормальному диханні і виразно вимовляти кожне слово».

Так, одна студентка О. Білявська у своїх спогадах зазначає: «Будучи студенткою Львівської консерваторії... пам'ятаю, лекції у неї проходили надзвичайно цікаво та жваво. Коли ми приступали до роботи над романсом чи арією, Соломія Амвросіївна вимагала в першу чергу серйозно і вдумливо вивчити текст і мелодію, а вже потім співати. Вислуховувала студента до кінця і лише після закінчення співу вносила свої поправки». Соломія Крушельницька своїм студентам прищеплювала високі мистецькі ідеали, вимагала від них працьовитості, осмисленого співу. «Вона була невтомним педагогом, вважала себе служителем мистецтва і обстоювала принцип, що виконавець є засобом для розкриття змісту даного твору, і всі свої сили і змагання повинен цьому віддати, а не навпаки, як дехто думає, що твір призначений для виявлення цінностей виконавця, для піднесення його особистого успіху» (зі спогадів В. Барвінського).

С. Крушельницька не залишила після себе методичних праць, в яких могла б теоретично обґрунтувати свій метод викладання вокалу. Тому велике значення мають статті про велику співачку, рецензії на її виступи — спогади її учнів, зібрані та упорядковані М. Головащенко.

Теоретичні основи постановки голосу вона викладала досить коротко, основні методичні вказівки-поради С. Крушельницької, зафіксовані у спогадах її учнів, узагальнені І. Лесик: 1) музика — це

святиня, до якої завжди треба підходити з натхненням і піднесенням, інакше вся робота буде марною; 2) співати треба з любов'ю, умінням і знанням; 3) правильний тон — це тон, з якого легко можна перейти як у форте, так і в піанісімо; 4) коли ви на високій ноті ставите фермагу, то її тривалість повинна залежати від того, скільки вистачить повітря у слухача, а не у вас із натренованим диханням співака; якщо ж ви перетягнули її — ваш спів ніколи не вважатиметься культурним; 5) кожен твір і навіть вправу треба старатися виконувати досконало; 6) хто вміє декламувати, той уміє співати; 7) кожний співак сам мусить шукати доріг до досконалості; 8) якщо артист не хвилюється — це значить, що він не переживає своєї ролі, а тому він не артист, а ремісник; 9) співак повинен своїм співом так захопити слухачів, щоб вони не тільки уважно слухали його, а й переживали разом із ним виконуване; 10) якщо твір не хвилює — виконавець не досяг мети; 11) співати треба так, щоб спів давав насолоду передусім тобі самому; 12) без наполегливої повсякденної праці над собою неможливо досягти вільного володіння голосом; 13) упевненість у собі — основа успіху; 14) у житті все треба робити ритмічно, в хорошому темпі і ніколи не поспішати; 15) добрий педагог той, який зрозуміє природу голосу учня. Не люблячи теоретичних пояснень, вона практично голосом давала живий приклад того, як потрібно співати. Часто для виявлення помилок імітувала неправильний спів.

На думку О. Бандрівської, цей метод «був надзвичайно переконливим, бо звичайно молоді вокалісти не вміють себе слухати самокритично. Вони прагнуть гарно співати, і їм здається, що досягають цього».

Її учень С. Генсирук стверджував, що «С. Крушельницька приділяла особливу увагу вимові окремих слів та їх органічному зв'язку з музикою. Вона зазначала, що у процесі дихання співака головним моментом є видих — поступовий, плавний і спокійний. Для

максимального використання енергії видиху рекомендувала тривалі та серйозні тренування».

Велику увагу співачка-викладач звертала на якість звуку, що залежить від максимального використання голосових резонаторів: «При вмілому керуванні роботою м'язів дихального апарату та резонаторами співак може формувати звук будь-якого відтінку і характеру, залежно від змісту виконуваного твору або емоцій виконавця».

При цьому велику увагу С. Крушельницька приділяла фізичній формі, тренуванню голосу. Вона вважала, що вокалістові необхідно займатись хоча б одним із легких видів спорту — гімнастикою, легкою атлетикою тощо.

Педагог часто показувала своїм учням комплекс гімнастичних вправ, необхідних для кращої роботи діафрагми, для збереження стрункої постави.

Корисними є погляди С. Крушельницької щодо дотримання режиму у роботі, відпочинку, харчування. Співачка завжди дуже відповідально підходила не лише до свого навчання, самовиховання, але й до організації побуту.

У розмові з письменницею І. Вільде співачка висловлювала свою думку щодо цього: «Я мала свій режим дня, від якого тільки недуга могла заставити мене відступити. То тільки збоку здається, що професія співака — легкий хліб. А втім, як хто розуміє цю працю. Для мене вона була дуже нелегкою. Я вважала своїм обов'язком вивчати мови, лібрето опер, у яких мені доводилося виступати. А без залізного режиму я не могла б цього досягнути».

Важливим виховним моментом (на переконання Ніни Богданової) було те, що С. Крушельницька «робила екскурси в історію музичного мистецтва. Соломія Амвросіївна ділилася враженнями від виконавської майстерності відомих співаків, з якими вона виступала на сценах світу; інколи, хоч і рідко, розповідала про себе».

Цю думку розвиває у своїх спогадах Юрій Крих, тодішній про-реktor консерваторії: «Це були не просто лекції з вокалу, а несподівані і непередбачені програмою зустрічі з минулим (для студентів) або епізодом із життя С. Крушельницької. Для студентів, скажімо, партія Чіо-Чіо-сан була досить далекою, абстрактною і, можливо, не зовсім зрозумілою, хоч і цікавою. Але невеличкий екскурс педагога в історію постановки цієї опери, розповідь про незабутні зустрічі з творцем — композитором Джакомо Пуччині, — робили цей образ близьким, зігрітим теплом великої співачки».

Наприкінці 1946 року почався період репресій і адміністративного тиску на представників галицької інтелігенції. Почалася боротьба проти «українського буржуазного націоналізму». Списки неблагонадійних постійно поповнювалися новими іменами. Масові звільнення та арешти... Ці події, як зазначає І. Криворучка, не оминули й працівників консерваторії. Численні партійні перевірки констатували, що «профессорско-педагогический состав консерватории засорен нежелательными лицами с темным прошлым... в значительной части не отвечает требованиям советской высшей школы и подлежит немедленному качественному его улучшению».

У 1948 році внаслідок наклепу заарештували Василя Барвінського й заслали до Мордовії, тавро неблагонадійних отримали багато викладачів консерваторії. С. Крушельницьку також переслідували та принижували. Шукаючи різних причин для звільнення, вимагали від всесвітньо відомої співачки показати диплом про вищу освіту та безліч різних довідок. Нове керівництво в особі директора консерваторії С. Павлюченка та секретаря компартійної організації Шепітька 16 квітня 1948 року подає в обком партії характеристику на Соломію Крушельницьку: «Бывшая итальянская подданная имеет недвижимое имущество в Италии... Бывшая оперная певица, разъезжавшая с гастрольями по странам Европы, Африки, Северной и Южной Америки. Бывшая знаменитость. [...]

Политические взгляды неясны. Никакого участия в общественной жизни консерватории не принимает. Как педагог потеряла необходимый для вузовского преподавателя уровень. На практике не осуществляет какую-либо методическую систему. Как воспитатель — аполитична. Желателен перевод на пенсию». (У той час Соломія Крушельницька була ще громадянкою Італії). Однією з умов її перебування на викладацькій посаді було прийняття радянського підданства. Тому співачка змушена була подати до президії Верховної ради УРСР необхідні документи з проханням надати їй радянське громадянство. У реєстраційному бланку на питання: «Причины, побуждающие вас к переходу в гражданство СССР», С. Крушельницька зазначила: «Желаю быть гражданкой СРСР, так как родилась в городе Львове».

Подиву гідні сила її волі, енергія, а також непохитна вдача, мужність у душевних незгодах і фізичних стражданнях. Ось один лише приклад. Крушельницька зламала ногу в стегні, посковзнувши на тротуарі. Долаючи нестерпний біль, зуміла дійти до сестри Емілії Стернюкової. Мужньо перенесла дві операції, але весь час кульгала. Щоб подякувати тим, хто її відвідував, вона співала веселих пісень...

Працюючи педагогом консерваторії, С. Крушельницька виступала також і з концертами, останній з яких відбувся 1949 р. у Великому залі Львівської консерваторії. Сцену освітлював лише високий канделябр. Сива худорлява жінка вийшла на сцену, трохи накульгуючи, з паличкою в руках. Зупинилася біля фортепіано... І раптом сталося диво: перші акорди ніби повернули їй молодість! Голос зазвучав сильно, в повному діапазоні, постать стала рухливою, пружно-молодою, запломеніли очі, які підкорювали колись тисячі глядачів у різних країнах світу...

Хоч довго витримати таку напругу здоров'я не дозволяло (підводило дихання), співала вона в той вечір багато і, як завжди,

закінчила концерт виконанням українських пісень. Соломії Крушельницькій було тоді вже 77 років...

Професор консерваторії В. Стеценко згадував: «Коли на сцену вийшла зовсім похилого віку сива жінка, що спиралася на паличку, важко було уявити, що в такому віці ще можуть проявитися високі артистичні якості митця.

Але при перших звуках фортепіано обличчя співачки раптом молодшало, постать ставала стрункішою, і починалося царство музики. Я був глибоко вражений перевтіленням артистки».

Про цей виступ у своїх спогадах писала і її учениця Б. Антонович: «Вона вийшла усміхнена, сивенька... Публіка стрінула її бурхливими оплесками. Можливо, голос не звучав уже так блискуче, як у найкращі роки розквіту небувалого таланту співачки, але душа плакала і сміялась, звучала у весь голос так, що ми, затамувавши подих, щоб не пропустити ні однієї фрази, ні одного звуку, нюансу із цієї багатющої барви вокальної палітри, слухали... На сцені ця сива, похилого віку жінка, перевтілювалася, а в очах відбивалися краса і велич душі великої артистки».

Львівська співачка і педагог В. Чайка про цей концерт написала таке: «Гордо піднята голова артистки... Соломія, наче чарівниця, заворожила всіх. Такого проникливого співу я не чула...»

С. Павлишин, яка була присутня на цьому виступі, з болем зауважила: «Ледь не 80-річну, її змусили співати для отримання звання професора, яке прийшло майже в день смерті... Соломія Крушельницька, колишня велична красуня з королівською поставою, вийшла на сцену не такою, якою її звикли бачити на портретах. Згорблена літня дама, спираючись на палицю, почала співати. Це був чудовий голос, тільки в кінцях фраз інколи зривався — не вистачало віддиху. На «біс» вона сама сіла до фортепіано (була доброю піаністкою) і, як у старі часи, акомпануючи собі, співала українські пісні та романси. А потім устала, і з уст її злетіло, як

подих: «Гей, лети, павутиння» — ніжний солоспів Дениса Січинського про осінь життя...

У залі плакали. І над собою, і найбільш — над цим великим життям, цілком присвяченим мистецтву, над співачкою, яка зійшла зі сцени в zenіті слави, а тепер мусила піддатися безоглядному режиму і знову вийти на естраду» (за кн. «Соломія Крушельницька. Шляхами тріумфів: Статті та матеріали»).

Виступ у залі консерваторії 1949 року, що підтвердив високий професіоналізм співачки, зусилля А. Кос-Анатольського, М. Колесси та інших українських митців, попри офіційний тиск керівництва, посприяли присвоєнню у 1950 р. співачці С. Крушельницькій звання «заслуженого діяча мистецтв УРСР», а у 1952 р. — звання професора Львівської консерваторії.

«Вона й сьогодні залишається... зразком, авторитетом, джерелом мудрості і професійних знань» (зі спогадів О. Бандрівської про С. Крушельницьку).

«...Якось відчула біль у горлі... він нагадував ангіну, але в чомусь відрізнявся, і Соломія вловила ту різницю. Минув тиждень — біль не вщухав. Крушельницька з притаманною їй мужністю намагалася не докучати своєю хворобою родичам... Співачка була досить мудрою, щоб не ремствувати, а спокійно зустріти неминуче... Настав листопадовий день... Крушельницька прокинулася і не відчула болю. Це було так незвично. Ще медсестра лише мала прийти, а біль зник! Соломія подивилася у вікно. Голі, безпомічні гілочки дерев, далекий морок осіннього парку, краплі дощу по підвіконню. І раптом, як колись давно, вона відчула в цьому якісь таємничі ритми. І їй захотілося встати, притулити обличчя до холодної вологої шибки, подивитися на світ ближче, торкнутися його — такого живого, пульсуючого тими хвилюючими ритмами... Обережно опустивши ноги, вона стала на килимок... «Щоб Ваші ніжки не

торкалися холодної підлоги»,— пригадала вона давнього листа Білінського,— далекого милого хлопця, який стільки літ писав їй про кохання, не сміючи ні на що сподіватися. Лише сьогодні вона дозволила собі пригадати, що її серце таки в'яло від його погляду... Так, її надовго вистачило, аби не згадувати про це... але не настільки, щоб забути,— вона тихенько усміхнулася. Встала. І раптом... жорстокий біль, який виник несподівано, і не в горлі, а десь між очима, звалив її страшною силою на постіль. Упала горілиць. Хотіла закричати... Пригадала, що перелякає Нусю в сусідній кімнаті. Цього не можна робити, Соломія хвора — не дасть їй ради... Біль не вщухав. Затулила собі рота рукою. Бризнули сльози з очей... прекрасних очей — озер зелених... чарівних очей Роксолани. І погас біль. Наче тисячі гарячих вогняних стріл посипалися на неї... Ах! То сонце впливає з-за хмари і, розбиваючись на тисячі гарячих скалок, обкидає її теплом і радістю... Радість! Бачити сонце... А навкруги широкі рідні лани, багряними маками скроплені, синіми волошками освіжені... То ноги її, тонучи в гарячому піску, дають оце тепло, що гріє серце... І поруч батько, то його лагідна усмішка бачиться їй зараз. Соломія піднімає голову, звертає обличчя до сонця і питає: «Татунцю, для чого той чоловік возить фортепіано на возі?» (В. Врублевська. «Соломія Крушельницька»).

Серце «неповторної Гальки», «неперевершеної Кармен», «прекрасної Турандот», «незрівнянної Баттерфляй», «найчарівнішої Чіо-Чіо-сан», «незабутньої Аїди», «єдиної в світі Джоконди», «найпрекраснішої Саломеї», «ідеальної Брунгільди», «вражаючої Валькірії», «виняткової Лорелей» «найглибшої і поетичної виконавиці творів Тараса Шевченка і народних пісень» перестало битися 15 листопада 1952 року.

Поховали її на Личаківському цвинтарі у Львові, поруч із могилою Івана Франка й зовсім недалеко від могили Михайла Павлика. У своїх спогадах Анатолій Кос-Анатольський писав: «Листо-

падового дня 1952 року до мене звернулися, щоб я сказав надгробне слово над могилою професора Львівської державної консерваторії, заслуженого діяча мистецтв України, Соломії Амвросіївни Крушельницької.

Та я не зразу зміг дати відповідь. Я був глибоко зворушений дивним збігом обставин. Я побачив кінець тієї нитки долі, яка з дитячих років різними способами перепліталася з моїм життям і зв'язувала мене з покійною...

В сумний осінній день 1952 року я стояв над відкритою могилою. Найбільша артистка початку ХХ століття, гордість великих світових сцен, ця дорого́ мені і всьому музичному світові людина довела свою велику життєву роль до кінця. І от прийшов фінал... За хвилину спаде остання завіса — завіса вічності, завіса могили, а замість оплесків поллються сльози... Я говорив про серце великої артистки, про її дві палкі любові — до мистецтва і до рідної землі. Промовляла тоді до неї — любов нас усіх, невмируща любов української землі до своєї славної дочки, яка вірно служила справжньому мистецтву і своїм чудовим співом у широкому світі прославляла рідну землю».

Про геніальну С. Крушельницьку написано чимало, знято фільми. Але, напевно, у цьому особливість генія — хочеться ще і ще пізнавати, знову перегортати сторінки його особистої долі, яка, зазвичай, оповита міфами та легендами.

Тепер перед нами вона в камені... Поряд — лише юний Орфей із арфою в руці. Часом можна побачити, як сивий отець стоїть біля могили «Sole mio» та немов слухає арію Чіо-Чіо-сан... Мабуть, думає про ту, хто вже давно зійшла з древнього барельєфу, аби продовжити життя серед людей, вражаючи їх мелодійністю звуків неповторного голосу.

«Прекрасна Аїда, чарівна і натхненна Лорелея (у однойменній опері Альфредо Каталані. — *І. К.*), принадна загадковою боттічел-

лівською красою Брунгільда (у «Валькірії», «Зіґфріді» і «Загибелі богів» Р. Ваґнера), сповнена величі Єлизавета (у «Дон-Карлосі» Дж. Верді), легка, ефірна і водночас скульптурна Адріана Лекуврер (в однойменній опері Ф. Чілеа), яка ніби поєднує в собі пастелі Розальби Карр'єри і мармурові погруддя Гудона, Ізольтда, що тремтить від пристрасті, випромінюючи, однак, гідність королеви, — в усіх цих образах Соломія Крушельницька була тією, про яких говорять: «Видатна актриса!» (Італійський музикознавець Ґвідо Маротті).

«Соломія Крушельницька — постать серед українок виняткова, але, напевно, не єдина. Вона тільки особливо виділялась своєю славою, і її шляхетні вчинки та спосіб життя усі бачили» (С. Павлишин).

«Дар, даний Богом, тільки їй одній відомий, присущий і донині не розгаданий, таїну якого вона забрала з собою» (В. Чайка за кн. «Соломія Крушельницька. Шляхами тріумфів: Статті та матеріали»).

ЛІТЕРАТУРА

Славетна співачка: Спогади і статті про Соломію Крушельницьку / Упорядкув. і вступ. ст. І. Деркача. — Львів: Книжк.-журн. вид-во, 1956. — 97 с.

Соломія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування. У 2 ч. Ч. 1. Спогади / Вступ. ст., упорядкув. і прим. М. Головащенко. — К., 1978. — 398 с.,

Соломія Крушельницька. Спогади. Матеріали. Листування. У 2 ч. Ч. 2. Матеріали. Листування / Упорядкув. і прим. М. Головащенко. — К., 1979. — 447 с.

Соломія Крушельницька. Шляхами тріумфів: статті та матеріали. — Тернопіль:Джура, 2008. — 392 с.

Соломія Крушельницька. Міста і слава: з диском / упоряд.: Г. Тихобаєва, І. Криворучко. — Львів: Априорі, 2009. — 167 с.: іл.

Соломія Крушельницька [Текст] // Луговий О. Визначне жіноцтво України: іст. Життєписи / О. Луговий. — Київ, 1994. — С. 242.

Крушельницька Соломія Амвросіївна (1872—1952) [Текст]: співачка (лірико-драм. сопрано), педагог // Шаров І. Ф. 100 видатних імен України / І. Ф. Шаров. — Київ, 1999. — С. 213—217.

Богиня сцени [Текст]: (С. Крушельницька) // Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. — Київ, 1993. — С. 75—81.

Баб'як О. Мистецьке чудо [Текст]: [останній концерт С. Крушельницької в Тернополі] / О. Баб'як // Тернопіль: погляд крізь століття. — Тернопіль, 1992. — С. 180—181.

Білавич Д. Вердіана музично-меморіального музею Соломії Крушельницької у Львові [Текст]: [твори Д. Верді в репертуарі С. Крушельницької] / Д. Білавич // Соломія. — 2014. — січ.-берез. — С. 2.

Білавич Д. 1894 рік у житті Соломії Крушельницької [Текст] / Д. Білавич // Соломія. — 2014. — жовт.-груд. — С. 1; Високий замок. — 2003. — 24 груд. — С. 6.

Велика серед Великих [Текст]: італійці про Соломію Крушельницьку: спогади, газетно-журн. публ. / ред. У. Скальська. — Івано-Франківськ: Грань, 2003. — 72 с.

Врублевська В. В. Соломія Крушельницька [Текст]: роман-біографія / В. В. Врублевська. — Київ: Дніпро, 1986. — 357 с.

Віночок Соломії Крушельницької [Текст]: поезії і муз. твори, висловлювання визначних діячів культури, репертуар співачки / упоряд. П. Медведик. — Тернопіль: Збруч, 1992. — 128 с.

Зюбровська Н. Меморіальний музей Соломії Крушельницької [Текст]: нарис-путівник / Н. Зюбровська, А. Зюбровський. — Тернопіль: Джура, 2007. — 111 с

Медведик П. Віднайдено свідоцтво про народження і хрещення С. Крушельницької [Текст] / П. Медведик // Свобода. — 1997. — 23 верес.

Медведик П. Невідома сторінка [Текст] / П. Медведик // Жовтень. — 1982. — № 11. — С. 132—133.

Медведик П. Тернопіль у юності Соломії Крушельницької [Текст] / П. Медведик // Соломія. — 1997. — № 2. — С. 1.

Мельничук Б. Соломія Крушельницька [Текст]: докум. повість / Б. Мельничук. — Тернопіль: Воля, 2011. — 103 с.

Миркотан В. Світова кар'єра української співачки [Текст] / В. Миркотан // Історичний календар'97. — Київ, 1996. — С. 287.

Соломія Крушельницька [Текст]: 23.09.1872—16.11.1952: бібліогр. показч. / Управл. культури Терноп. держ. адмін. Терноп. обл. універс. наук. б-ка ; упоряд. А. О. Ленчишин ; ред. Г. Й. Жовтко. — Тернопіль: Підруч. і посіб., 2007. — 110 с.

Соломія Крушельницька [Текст]: (1872—1952) співачка, лірико-драматичне сопрано // 100 найвідоміших українців / під. заг. ред. Ю. Павленка. — Київ: ОСМА, 2015. — С. 397—406.

ЗМІСТ

<i>Розділ перший.</i> «Фіаско, маестро Пуччині!» Найпрекрасніша і найчарівніша Баттерфляй	4
<i>Розділ другий.</i> Жінка з манерами королеви. Штрихи до портрета	17
<i>Розділ третій.</i> Зі шляхетного роду	39
<i>Розділ четвертий.</i> Зі священницької родини	44
<i>Розділ п'ятий.</i> Батьки	49
<i>Розділ шостий.</i> Неперевершене лірико-драматичне сопрано	60
<i>Розділ сьомий.</i> Розбиті серця	69
<i>Розділ восьмий.</i> Перелуння мудрих сердець	95
<i>Розділ дев'ятий.</i> Педагог. Останні роки	102
Література	119

Науково-популярне видання

Серія «Знамениті українці»

КОЛЯДА

Ігор Анатолійович

СОЛОМІЯ КРУШЕЛЬНИЦЬКА

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *О. О. Ломака*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешикова*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 14.10.19. Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,90. Облік.-вид. арк. 6,20.
Тираж 250 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:
www.folio.com.ua
Електронна адреса:
market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 5244 від 09.11.2016

Книжки видавництва «Фоліо» ви можете придбати:

Оптова торгівля

61057, м. Харків,
вул. Римарська, 21А
(057) 700-05-46, (057) 705-07-30
e-mail: market@folio.com.ua,
proizv@folio.com.ua

ТОВ «Видавництво Фоліо»

61057, м. Харків,
вул. Римарська, 21А
e-mail: avk@folio.com.ua

Представництво в Києві

м. Київ, вул. Січових Стрільців,
1—5, оф. 603
e-mail: kievfolio@gmail.com

Видавництво «Фоліо» в Інтернеті

Сайт видавництва: www.folio.com.ua

Інстаграм: <https://www.instagram.com/folio.ua>

Електронна шкільна бібліотека: <https://e-shb.com.ua/>

Видавництво «Фоліо» — сторінка на Facebook

Базові книгарні

м. Київ

«Книгарня № 1»
пр. С. Бандери, 10Б
(050) 344-43-31

Кіоск «Петрівка «Фоліо»»
Книжковий ринок «Петрівка»
центральний ряд, місце 25

м. Львів

«Книгарня №1»
пл. Ринок, 3
(050) 470-11-68

«Книги Фоліо»
вул. Коперника, 3

м. Харків

«Читаріум»
пр-т. Незалежності, 7

Інтернет-магазин Розетка
<https://rozetka.com.ua/knigi/>

Інтернет-магазин Якабу
<https://www.yakaboo.ua/>

Магазини-партнери

м. Київ

«Довженко Букс»
вул. Васильківська, 1
(050) 344-45-51

ІНШІ МАГАЗИНИ-ПАРТНЕРИ:

Вінницька обл.

м. Вінниця

«Дім Книги»
вул. Коцюбинського, 33-а

«Дім Книги»

вул. Соловйова, 3/2

«Дім Книги»

вул. Келецька, 78

«Буква»

пр-т Юності, 43-а (ТЦ Магігранд)

«Буква»

пл. Гагаріна, 2 (ЦУМ)

ФОП Фігель, «Кобзар»

вул. Привокзальна, 2/1

Волинська обл.

м. Луцьк

«Дім Книги»

вул. Конякіна, 37-а

«Дім Книги»

вул. Лесі Українки, 35-а

«Буква»

вул. Сухомлинського, 1, ТЦ «Порт-

Сіті», 3 поверх

«Книголенд»

вул. Кривий вал, 30-а

Дніпропетровська обл.

м. Дніпро

«*Буклет*»
пр-т Олександра Поля, 104-а (кол.
пр. Кірова), ТЦ Славутич
«*Книголенд*»
пр-т Дмитра Яворницького, 60
«*Книголенд*»
пр-т Слобожанський, 31-д,
ТЦ «Наша Правда»
«*Книголенд*»
пр-т Героїв, 11-Л,
ТЦ «Гермес», 2 поверх
«*Книголенд*»
вул. Калинова, 76-к (Образцова)
«*Книголенд*»
вул. Юрія Кондратюка, 20
ТЦ «Арніка»
«*Книголенд*»
вул. Боброва, 1
FOZZY гіпермаркет
вул. Малиновського, 2

м. Павлоград

«*Буклет*»
вул. Соборна, 97-а

м. Кривий Ріг

«*Буквица*»
вул. Гагаріна, 4-б

Донецька обл.

м. Краматорськ

«*Буклет*»
вул. Маяковського, 1-м

Запорізька обл.

м. Запоріжжя

«*Буклет*»
вул. Лермонтова, 24
«*Буква*»
пр-т Соборний, 147, ТЦ Україна

Івано-Франківська обл.

м. Івано-Франківськ

«*Букініст*»
вул. Незалежності, 19

«*Велика кишеня*»
вул. Є. Коновальця, 221

м. Коломия

«*Книжкова хата*»
пр-т Чорновола, 51

Київська обл.

м. Бориспіль

«*Книголенд*»
вул. Київський Шлях, 67,
ТЦ «Парк Таун», 2 поверх

м. Бровари

«*Буква*»
бул. Незалежності, 3
FOZZY гіпермаркет
с. Вишневе, вул. Промислова, 5
FOZZY гіпермаркет
с. Проліски, вул. Броварська, 2-а

м. Ірпінь

«*Книголенд*»
вул. Шевченка, 4-г

м. Київ

Bookling Gulliver
вул. Еспланадна, 1
Bookling SkyMall
пр-т Романа Шухевича, 2-т,
ТРЦ SkyMall, 3 поверх
Bookling Артмолл
вул. Заболотного, 37,
ТРЦ Art Mall, 2 поверх
Bookling Сквороди
вул. Григорія Сквороди, 6
«*Основи*»
вул. Пушкінська, 8А
«*Смолосклип*»
вул. Межигірська, 21
«*Велика кишеня*»
пр-т Академіка Глушкова, 36
«*Книголенд*»
Контрактова площа, 2/1-а
«*Книголенд*»
вул. Січових Стрільців
(Артема), 33

«*Книголенд*»

вул. Драгоманова, 17
«*Книголенд*»
вул. Академіка Палладіна, 16
ТЦ «Academ City»
«*Книголенд*»
Дніпровська набережна, 12
ТЦ «Рівер Мол»
«*Буква*»
вул. Б. Хмельницького, 3-б
«*Буква*»
пр-т Оболонський, 1-б,
ТРЦ ДрімТаун
«*Буква*»
Дніпровська набережна, 12
ТЦ «Рівер Мол» (3 поверх)
«*Буква*»
пл. Спортивна, 1-а, ТРЦ Гуллівер
«*Буква*»
вул. Дніпровська набережна, 33,
ТЦ Аркадія
«*Буква*»
пр-т Академіка Глушкова, 13-б,
ТРЦ Магеллан, 3 поверх
«*Буква*»
вул. М. Лаврухіна, 4, ТРЦ Район
«*Буква*»
пл. Слави, 1, ТЦ Навігатор
«*Буква*»
вул. Мишуги, 4, ТЦ Піраміда
«*Буква*» вул. Митрополита
А. Шептицького, 10
«*Буква*»
пр-т Перемоги, 3, ТРЦ Україна
«*Буква*»
вул. Білоруська, 2, ТРЦ «Квадрат»
«*Буква*»
вул. Берковецька, 6-д,
ТРЦ «Лавіна»
«*Буква*»
пр-т Перемоги, 26,
ТРЦ Смарт Плаза Політех
«*Буква*»
вул. Гната Юри, 20, ТЦ «Квадрат»
(цокольний поверх)
«*Дім книги*»
вул. Драгоманова, 2-б

«Дім книги»
пр-т Ю. Гагаріна, 27 (1 поверх)
FOZZY гіпермаркет
вул. Заболотного, 37
FOZZY гіпермаркет
пр-т Степана Бандери
(Московський), 23
«Твоя преса»
наб. Печерська, 10-а
«Твоя преса»
вул. Окружна, 4
«Твоя преса»
вул. Здобувницька, 17
«Твоя преса»
вул. Сім'ї Сосниних, 17
«Твоя преса»
вул. Привокзальна, 3
«Твоя преса»
вул. Герковецька, 6
«Твоя преса»
вул. Степана Бандери, 15А
«Твоя преса»
вул. Складенка, 17

Кіровоградська обл.

м. Кропивницький
«Буквіця»
вул. Преображенська, 17/65
«Книжковий супермаркет
«Буки»
вул. Велика перспективна, 35/54
FOZZY гіпермаркет
вул. Київська, 66г

Львівська обл.

м. Львів
«Виват»
вул. Дорошенкам, 23
Bookling Forum Lviv, 1 поверх
вул. Під Дубом, 7-6
«Дім книги»
вул. Міцкевича, 8
«Дім Книги»
вул. Торгова, 11
«Українська книгарня»
пр-т Шевченка, 8

«Книголенд»
вул. Коперника, 11
«Книголенд»
вул. Дорожок, 36-а
«Книголенд»
вул. Личаківська, 22
«Буква»
вул. Дорошенка, 1
«Книгарня»
вул. Рогатинців, 30
«Книгарня»
вул. Огієнко, 4

Миколаївська обл.

м. Миколаїв
«Буквіця»
вул. Соборна, 6

Одеська обл.

м. Одеса
«Буклет»
вул. Соборна, 6
«Книголенд»
вул. Асташкіна, 29, к. 2
(пл. Льва Товстого, 1, Кадорр)
«Книголенд»
вул. Генерала Петрова, 9
«Книголенд»
вул. Катерининська, 91
«Книголенд»
вул. Люстдорфська дорога, 54
«Буква», *Книжкова перлина*
вул. Дерibasівська, 14
Книжковий супермаркет
вул. Жуковського, 38
Книжковий супермаркет
вул. Ланжеронівська, 17
Книгарня-Кав'ярня
вул. Катерининська, 77
«Одеська книга»
(ФОП Валькова)
пл. Скатерининська, 4
Bookling ТЦ «City Center»
пр-т Небесної сотні, 2
(мінус 1 поверх)
«Книжкова казка»
пр. Ак. Глушко, 16

«Дім книги»
пр. Ак. Глушко, 20/54
FOZZY гіпермаркет
вул. Середня, 83-а

м. Чорноморськ
Книжковий супермаркет
пр-т Миру, 16

Полтавська обл.

м. Полтава
«Буква»
вул. Шевченка, 29
«Книголенд»
вул. Соборності (Жовтнева), 50
«Книголенд»,
вул. Європейська (Фрунзе), 63
«Книголенд»,
вул. Соборності, 28/13,
ТЦ «ЦУМ»
«Велика кишеня»
вул. Ковпака, 26-в

м. Кременчук
«Книголенд»
бульвар Пушкіна, 7
«Книголенд»
вул. Республіканська, 134-а
«Книголенд»
пр-т Свободи (60-річчя
Жовтня), 22-а,
зупинка Водоканал
«Книголенд»
вул. Першотравнева, 45

Рівненська обл.

м. Рівне
«Буква»
вул. Соборна 47,
ТЦ Злата Плаза
Рівненська КП «Дружба»,
«Знання»
майдан Незалежності, 5
Рівненська КП «Слово»
вул. Соборна, 57
Рівненська КП № 2
Просвіта
вул. Київська, 17

Рівнекнига КП «Книги»
вул. Соборна, 316
«Велика кишеня»
вул. Макарова, 23
FOZZY гіпермаркет
вул. Курчатова, 9

Сумська обл.

м. Суми
«Буква»
пл. Покровська, 2

Тернопільська обл.

м. Тернопіль
«Дім книги»
вул. Коперника, 19/1
«Дім книги»
вул. Й. Сліпого, 1
«Дім книги»
вул. Подільська, 45
«Буква»
вул. Руська, 19/85
Книгарня «Знання»
вул. Миру, 3-а

Харківська обл.

м. Харків
«BOOKS»
вул. Сумська, 51
«Знак Ъ»
пр-т Науки, 17
«Диалог»
вул. О. Яроша, 21
«Книголенд»
вул. 23 Серпня, 47
«Книголенд»
пр-т Л. Свободи, 33-а
«Книголенд»
пр-т Гагаріна, 167
«Книголенд»
вул. Ак. Проскури, 3
«Книголенд»
вул. Бучми (Уборевича), 1-б,
1 поверх
«Книголенд»
пр-т Московський, 252-б

«Книголенд»
вул. Плеханівська, 66
«Книголенд»
Стадіонний проїзд, 9
«Книголенд»
вул. Валентинівська
(Блюхера), 15/17
«Книголенд»
пр-т Тракторобудівників, 59/56,
ТРЦ «Україна», 2 рівень
«Книголенд»
пр-т Індустріальний (Фрунзе), 26
«Книголенд»
вул. Чернишевська, 14
«Фактор»
вул. Квітки-Осноряненка, 2
«Букетик»
Книжковий ринок
FOZZY гіпермаркет
вул. Героїв Праці, 9

Херсонська обл.

м. Херсон
«Буква»
вул. Комунарів, 21
ФОП Лісова
«Учбова книга»
вул. Преображенська, 22
ФОП Лісова
«Учбова книга»
вул. 40 років Жовтня, 27
Головний корпус
Херсонського університету
(1 поверх)
ФОП Лісова
«Учбова книга»
вул. Іллі Кулика, 135

Хмельницька обл.

м. Хмельницький
«Буква»
ТТРК «Либідь Плаза»
вул. Кам'янецька, 19/1
«Дім Книги»
вул. Грушевського, 50
«Книжковий світ»
вул. Подільська, 25

Черкаська обл.

м. Черкаси
«Буквиця»
вул. Дашкевича, 19

Чернігівська обл.

м. Чернігів
«Будинок книги»
пр-т Миру, 45
«Книголенд»
пр-т Миру, 49
ТЦ «Мегацентр» (2 поверх)
«Книголенд»
вул. Рокосовського, 39

Чернівецька обл.

м. Чернівці
«Буква»
вул. Івана Франка, 12
«Дім книги»
вул. Сагайдачного, 6

ІНТЕРНЕТ-МАГАЗИНИ

Інтернет-магазин Читайка
<http://www.bookzone.com.ua/>
<http://www.chytayka.com.ua/>

Інтернет-магазин Бізліт
<https://bizlit.com.ua/>

Інтернет-магазин Букля
<https://www.booklya.ua/>

Інтернет-магазин Буклинг
<https://bookling.ua/>

Інтернет-магазин М. І. Р. медіа
m.i.r.media@ukr.net

Інтернет-магазин Джерела М
<https://www.dk-books.com/sport/publisher/1697/>

Інтернет-магазин Book24
<https://www.Book24.ua/>

Серія «Знамениті українці»

Вийшли друком:

Андрей Шептицький

Володимир Вернадський

Данило Галицький

Дмитро Байда-Вишневецький

Іван Багряний

Іван Котляревський

Казимир Малевич

Кардинал Сліпий

Київські митрополити XVII—XVIII ст.

Марко Кропивницький

Микола Лисенко

Михайло Грушевський

Олександр Довженко

Остап Вишня

Павло Тичина

Петро Гулак-Артемівський

Петро Конашевич-Сагайдачний

Ярослав Мудрий

Серія «Знамениті події історії України»

Вийшли друком:

Бій під Крутами